

Amit a Bibliáról tudni kell

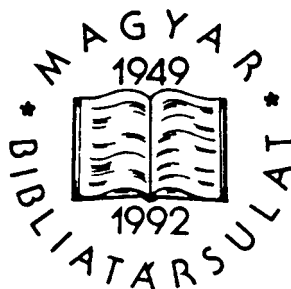
Siegfried Hermann

Bevezetés az Ószövetségbe

Walter Klaiber

Bevezetés az Újszövetségbe

Keletkezésük és könyveik

Kiadja a Magyar Bibliatársulat megbízásából a Kálvin János Kiadó
1993

A könyv digitalizált változata a Német Bibliatársulat engedélyével
készült a Biblia Évében, 2008-ban. © Magyar Bibliatársulat

Siegfried Hermann

Bevezetés az Ószövetségbe

A) Az Ószövetség szerkezete és keletkezésének története

Bibliánk első és jóval nagyobb fele, az ószövetség, az evangéliumi Biblia-kiadásokban 39 különböző terjedelmű könyvből áll. A katolikus egyház Biblia-kiadásában van még jó néhány irat, amelyek a Luther-Bibliában és a „Mai német nyelvű Bibliá”-ban „Apokrifok”, vagy „Az ószövetség későbbi iratai” címszó alatt önálló részben sorakoznak az Ószövetség végén. Eme számbeli és sorrendi különbségnek történeti okai vannak. Ezek az iratok „kanonizáció”-jával függnek össze, azaz zsidó és keresztyén testületek döntéseivel arról, hogy mely iratok számítanak Szentírásnak, amelyek az istentiszteleten kötelezőknek és változtathatatlanoknak tekintendők. Az ószövetségi „kánont” (az iratok válogatását és rendjét) az apokrifok nélkül Kr.u. 100 körül a Júdea-beli Jamnia városban összeült zsidó tudósok döntése állapította meg. A katolikus egyház által elfogadott kánont azért vette ezekhez még a fent említett „későbbi iratokat” (apokrifokat), mert ezek is benne vannak az Ószövetség görög fordításában s az egyház megszületésétől kezdve érvényeseknek tartották a gyülekezetek a Krisztus utáni első századokban. Ezt a kánont követte a latin bibliafordítás, a Vulgata is. Ennek felel meg az új katolikus „egységes fordítás” (1980 óta).

A kánonnal kapcsolatos eme megjegyzésekkel már meg is tettük az első lépést az ószövetség keletkezésének megértéséhez. Egyes könyvekből áll tehát, amelyeket egy bizonyos időpontban nagyobb csoportokba rendezve szent iratokként ismertek el. Ezt a folyamatot az ószövetségben legalábbis részben követni is lehet. Mózes öt könyvét az elején valóban az elsőként kanonizálták és a zsidóság körében a „Tóra” („törvény”) néven foglalták össze. A görög fordításban „Pentateuchos”, azaz „Öt könyv” az összefoglaló nevük. A Pentateuchos kanonizálásának időpontja vitatott; annyi bizonyos, hogy a babiloni fogság (Kr.e. 587-539) utáni első századokban kezdődött és Nagy Sándornak a Kr.e. IV. században a Keleten való fellépése előtt

[3]

már lezárult. A kánont második részét a „Próféták” (héberül N^obi'im) képezik, és két részre osztható: a „korábbi proféták”-ra (Józsuétól a Királyok második könyvéig terjedő történeti könyvek, de Ruth könyve nélkül) és a „későbbi proféták”-ra (az általunk ismert profétai könyvek-Jeremiás siralmi és Dániel könyve nélkül). Kr.e. 200 körül a kánonnak ez a része már lezártnak tekinthető. Jézus korában beszéltek a „törvényről és profétákról” s ezeken az Ószövetségnek addigra már kanonizált könyveit értették. Ezek azután kb. Kr.u. 100-ig kiegészültek egy harmadik résszel, a „Szentiratok”-kal (héberül: K^otubim), amelyek közé elsősorban is a Zsoltárok, Jób könyve, Ezsdrás, Nehémiás és a Krónikák könyvei tartoztak. Ezt az úgynevezett zsidó kánont, a „Tóra-N^obi'im-K^otubim”-ot zsidó körökben a három szó kezdőbetűi szerint „Tanach”-nak nevezik (a K^otubim k-ját ch-ként ejtik ki, mint a mi „ah” felkiáltásunkban).

Ettől a zsidó kánontól különbözik a keresztyén Bibliákban az írások (lényegében a görög és latin fordításokra visszavezethető) főként tartalmuk szerinti tematikus rendje: „Történeti könyvek”, „Tanító könyvek” (főként költői iratok) és „Profétai könyvek”. Az itt következő tárgyalás az egyszerűség kedvéért az ószövetségi írásoknak ezt a sorrendjét követi.

Az ószövetségi írások címei

A címek részben az ősi hagyományból erednek, de az idők folyamán más és más formákat vettek fel. Legfeltűnőbb ez a „Mózes öt könyvé”-nek a megjelölésénél. A tudományos szóhasználatban, valamint a katolikus, anglikán és ökumenikus Biblia-kiadásokban a görög és a latin hagyományból

származó nevükön nevezik ezeket, mégpedig így: „Genezis” (a teremtés), „Exodus” (kivonulás), „Leviticus” (a papok-lévíták-könyve), „Numeri” (számok, ill. listák) és „Deuteronomium” (a törvény ismétlése). A nevek itteni szabad fordítása mutatja, hogy ezek részint egy-egy könyv tartalmát foglalják össze, részint csak azt, ami a könyv elején olvasható.

[4]

Hasonló a helyzet a többi könyv címénél is. A műnek vagy a tartalmára, vagy a jellegére utalnak, pl. „Bírák könyve”, „Királyok könyve”, vagy egy, a történet középpontjában álló személyt neveznek meg, mint Józsué, Sámuel, Ezsdrás, Nehémiás, Salamon. Ez érvényes Mózes nevének a használatára is az úgynevezett Mózes könyvei címben. Ezek a nevek nem a szerzők nevének képzelendők, hanem a könyvek legfőbb tartalmára utalnak.

Ez viszont, úgy látszik, másként van a prófétai könyveknél, amelyeknek többnyire valóban azok a próféták a szerzői, akikről elnevezték a könyveket. Ez lényegében igaz is, csak hogy az egyes prófétai könyvekben sokszor más hangok is szóhoz jutnak, akik viszont nem azonosíthatók a könyv címében megnevezett prófétával.

A Zsoltárok könyve nyilván több szerző műve, akik részint meg is vannak nevezve, vagy akik egy bizonyos hagyományhoz tartoznak. Erről többet majd alább.

Az Ószövetség keletkezésének kutatása

Az iratok keletkezéséről magából az ószövetségből aránylag keveset tudunk; más egykorú művek, amelyek tudósíthatnának erről, nincsenek. Így hát meg kell kísérelnünk, hogy az egyes iratokból fejtsük meg, kik írták és milyen körülmények között. Az a régi, különösen a reformáció utáni korban szenvedélyesen képviselt és egyes közösségekben mindmáig hangoztatott felfogás, hogy a Szentírást Isten maga diktálta szóról szóra kiválasztott férfiaknak (az úgynevezett ”verbális inspiráció”), azon a kegyes és alázatos felfogáson alapul, hogy a Biblia „Isten Igéje”. Ezt a felfogást nemcsak lelki értelemben tartották érvényesnek, hanem ezt tekintették irányadónak a bibliai szövegek keletkezéstörténetének vizsgálatához is. Valójában azonban a bibliai könyvek keletkezésének igen változatos folyamatával kell számolnunk, amelyben sokan vettek részt, akik megtapasztalták Isten közelségét és erről beszámoltak. Mások és mások voltak azok, akik egyes kijelentéseket, történeteket, költeményeket és mondásokat vagy pl. a királyi udvar környezetéből való tudósításokat írták és összegyűjtötték. Végül

[5]

mindez belekerült azokba a nagy könyvekbe, gyűjteményekbe, amelyek ma az ószövetségben előttünk vannak. Ennek az összeállítása, „végső szerkesztése” tehát régebbi forrásanyag összegyűjtését előfeltételezi. Olykor maga az Ószövetség is utal arra, hogy milyen forrásokat használt, vagy hol található további anyag. Legismertebb az „Izrael vagy Júda királyainak krónikájá”-ra való hivatkozás (pl. 1Kir 11,41; 14,19; 14,29), amelyekben sok más is olvasható még a királyok tetteiről. Ezek a dokumentumok, sajnos, elvesztek. A legérdekesebb személyiség, akivel az Ószövetségben íróként találkozunk, az az ember, akit szívesen neveztek Jeremiás próféta „titkára”-nak: Bárúk, Nérijjá fia (Jer 45,1). Róla mondja ez a könyv, hogy Jeremiás szavait a próféta diktálása szerint jegyezte le.

Általában azonban azt kell mondani, hogy az ószövetségi iratok nagy többségét névtelen szerzők hagyományozták ránk. Ennek ellenére a szövegek nyelvezetéből, stílusából és formájából aránylag pontosan meg lehet állapítani, hogy mikor keletkeztek. Legalábbis a XVIII. század óta, amikor az ószövetségnek Európában meginduló történeti-kritikai kutatása megteremtette első gyümölcseit, szigorú módszerességgel folyik a munka a bibliai szövegekkel, hogy amennyire csak lehet,

megvilágíthatjuk keletkezésük körülményeit. Az elért eredmények sokasága a laikust zavarba ejtheti. Sok kérdést nyitva is kell hagynunk. Mégis ma már elég pontos képünk van az egyes ószövetségi iratok keletkezésének idejéről. Ebben döntő szerepet játszanak a héber szöveg jellegzetességei, amelyeket persze azok, akik a Bibliát csak fordításban olvassák, nem ismerhetnek fel és nem ellenőrizhetnek. Az ószövetségi könyvek keletkezéséről az itt következő ismertetésekben gondosan ügyeltünk arra, hogy csak egészen széles körben elfogadott véleményeket közvetítsünk. Ha ma már nem tudjuk is teljes bizonyossággal megnevezni a bibliai szövegek szerzőit, ez semmit sem von le a ránk hagyományozott igék értékéből és érvényességéből.

[6]

B) Az Ószövetség egyes könyvei

I. A történeti könyvek

1. Mózes öt könyve (Pentateuchos)

A Pentateuchosnak öt könyvre való felosztása csak az ószövetség görög fordítása (az úgynevezett „Septuaginta”) révén vált általános szokássá. Jól tesszük tehát, ha a Pentateuchost egységes műnek tekintjük, mely a világ teremtéséről, Ábrahám, Izsák és Jákób ősatyákról („patriarchák”-ról), Izráelnek Egyiptomból való kivonulásáról, az Isten hegyénél való törvényadásról és az ígért földjének határáig tartó továbbvonulásról tudósít. E föld megtekintése után meghalt Mózes (5Móz 34). E főtémák egymásutánja mutatja, hogy a szerzők teljesen zárt, lekerekített leírást igyekeztek adni, amely az olvasót a világ teremtésétől kezdve lépésről lépésre vezeti Izráel népének létrejöttén át el egészen a Sínai-sivatagon át vezető vándorlás végéig. De mindig is feltűnő volt az egyes anyagrészek egyenlőtlensége. Legjelentősebbnek az egész mű középső része látszik. Ez tartalmazza a Tízparancsolatnak a Sínai-hegynél történt kihirdetéséhez (2Móz 20) kapcsolódva az egyes törvények igen bonyolult szövevényét, amelyek tárgyalása egészen a 4Móz 10-ig tart. Mindeme törvényeket a Sínai-hegyen kellett kapnia Mózesnek. Csak ezután folytatódik a törzsek vándorlása a pusztaságon át.

E megfigyelések révén nyerjük az első benyomást a Pentateuchos jellegéről és keletkezésének módjáról. A célja nyilvánvalóan az volt, hogy megismertesse Izráellel azt a törvényt, amelyet Mózes kapott az Úrtól. Ezért egy sereg későbbi törvényt is ennek tekintélye alá vettek és ezeket is ugyanúgy beépítették a Sínai-hegyi törvényadásba. A Pentateuchos középső része a 2Móz 20-tól a 4Móz 10-ig valójában nagyrészt olyan anyagot is tartalmaz, amely nyilván csak egy későbbi hagyományrétegből származik. Ezt a réteget a Pentateuchos-kutatás „Papi irat”-nak (P) nevezte el abból a megfontolásból, hogy ez többé-kevésbé önálló irat lehetett, amely elsősorban papi dolgokkal, azaz lényegében kultikus előírásokkal foglalkozott. De sok más szakasz is

[7]

tartozik ehhez a réteghez-nem utolsósorban az őstörténet és a patriarchák történetének egyes részletei a Mózes első könyvében.

A Mózes ötödik könyvében azután, kétségtelenül az olvasó nagy meglepetésére, bő terjedelemben újabb törvényeket közöl Mózes, amelyeket közvetlenül a szentföld kapujában ad át a népnek. Néhány ponton különböznek ezek a korábbi törvényektől, amelyeket a Sínai-hegynél közölt velük. A Mózes ötödik könyve valójában egy-eredetileg-önálló törvénygyűjteményt tár elénk, amelyet megfontoltan tettek a Pentateuchos végére s amelyet most már Mózesnek az 5Móz 34-ben elbeszélte halála előtt az ő utolsó hagyatékának kell tekinteni.

A Pentateuchos-beli törvénygyűjtemények olyan ismert történetek keretébe vannak foglalva,

amelyek a világ teremtésével kezdődnek és az ígéret földjéhez való eléréssel végződnek. Közben a P mellett régebbi hagyományok is előkerülnek, amelyek nyelvezetükben különböznek egymástól. Ezt azonban meggyőzően csak a héber szövegből lehet kimutatni. Csupán annyit legyen szabad jelezni, hogy e történetek egy része Izráel Istenét héber nevén Jahvé-nak nevezi, ezzel szemben egy valószínűleg későbbi réteg nem annyira jellegzetes „Isten” szót, a héber Elóhim-ot használja. Ezért a tudományos fejtegetésekben már polgárjogot nyert, hogy a régebbit „Jahvista” szövegnek (J), a későbbit „Elóhistá”-nak (E) nevezik. Fontos ez a különbségtétel, mivel ebből különböző szerzőkre lehet következtetni. Az ószövetségi tudományban a legutóbbi száz esztendő során meglehetősen egységes vélemény alakult ki arra nézve, hogy a Pentateuchos ezek szerint lényegében négy forrásirattól – J, E, D és P – szerkesztődött egybe. A J keletkezése általában a Kr.e. X. századra tehető, az E-é a IX. vagy VIII-ra, a D-é (Deuteronomium = Mózes ötödik könyve) a VII-re, a P-é pedig legkorábban a VI-ra.

De honnan származnak azok a különböző történetek, listák és törvények, amelyeket a J, E, D és P együttesébe dolgoztak össze? Jogos az a feltételezés, hogy ezek az anyagok eredetileg csak a szájhagyományban forogtak, s csupán később foglalták írásba őket. Mindenfelől megvizsgálták

[8]

már ezt az utat a szóbeli hagyományozástól a végleges írásos rögzítésig. Beszélhetünk tehát a szövegek „hagyományozásának történetét”-ről is, amelyben azt szeretnénk megmutatni, hogy a szájhagyomány kezdeti stádiumából hogyan fejlődött ki a végleges írásos megfogalmazás. Ezek szerint a Pentateuchos keletkezésének folyamatát a következő fő lépésekben kell elképzelnünk: Kezdetben csak szájhagyomány volt. Az idők folyamán ezt írástudók, főként papok vették gondjukba és készítettek belőlük nagyobb gyűjteményeket, amelyeket azután egy végső szerkesztő, valószínűleg P, a Pentateuchos nagy művévé egyesített.

A Pentateuchos keletkezéséről a szövegekből igazolható eme felfogást sokan sokféleképpen kritizálták és tették kérdésessé. Újabban kísérletek történtek arra, hogy a négy forrásréteget (ez a megjelölés talán helyesebb a „forrásszövegek”-nél), a J-t, E-t, D-t és P-t másként keltezzék, vagy az E meglétét egyáltalán kétségbe is vonják. De ebben a tekintetben még nem értek el elfogadható új eredményt. Inkább a négyforrás-elmélet régi elképzelései állják meg a helyüket, hiszen felismerhető, hogy az egyes rétegek mindegyikében saját szókinccsel éltek és sajátos teológiai felfogást képviseltek a szerzők. Ezért továbbra is csodálatraméltó, hogyan sikerült a Pentateuchos végső szerkesztőinek a nagyon is különböző anyagokat úgy tárnunk elénk és olyan logikusan kapcsolni össze, hogy a Biblia olvasójának nem tűnik fel azonnal, hogy különböző szövegek összedolgozásával van dolga. Inkább egy hatalmas irodalmi mű benyomását teszi rá, amely ősi eposzként hangzik és tanít, nevel és épít. Mindennek a befejezését a Kr.e. V. századra tehetjük.

2. Józsué könyvétől a Királyok második könyvéig--az úgynevezett „deuteronomista történeti mű”

Akárcsak a Pentateuchos, Józsué és a Bírak könyve, valamint Sámuel két könyve és a Királyok két könyve is eredetileg egy egységet alkotott. Csupán az aránylag késői, a fogság után készült Ruth könyvét illesztették később ezek közé. Ruth Dávid őseinek a sorába tartozik (Ruth 4,18-22). Azért tették ezt a kis könyvet Sámuel könyvei elé, mert azok

[9]

meg a királyság kialakulásáról és Dávidról szólnak. Egyébként a Józsué könyvétől a Királyok második könyvéig egyetlen nagy mű ez, amely az ószövetségi tudományban a „deuteronomista történeti mű” nevet kapta. Előadásában azokat az elveket követi, amelyeket Mózes ötödik könyve, a Deuteronomium képvisel s amelyeket ez a mű Izráel történetére alkalmaz. Ezek az alapelvek így

foglalhatók össze: „Egy Isten-egy szentély-egy nép”. Azt jelenti ez, hogy Izráel kezdettől fogva mint egyetlen nép állt egyetlen Istenének vezetése és védelme alatt, s hogy csak egyetlen szentély lehetséges, ahol Istennek áldozatot lehet és kell bemutatni. Ilyen egyetlen szentélynek, amelyről a Deuteronomium még nem beszél, számított a deuteronomista történeti műben a jeruzsálemi templom. A deuteronomista történetíró ezeket az alapelveket tette meg Izráel története megítélésének mércéjévé.

Józsua könyve közvetlenül a Pentateuchos utolsó fejezetéhez kapcsolódik. Az 5Móz 34 számol be Mózes haláláról. Őt követi Józsua, aki a népet a maga egészében a Jordánon át az ígéret földjére bevezeti (Józs 1-12) és a földet felosztja a törzsek között (13-21. fejezet). A 22-24. fejezetben lezárul ez a fontos korszak, s a „sikemi országgyűlés”-en (24. fejezet) az egész nép még egyszer elkötelezi magát Istenének. A Deuteronomiumban leszögezett alapelvek közül az, hogy az egy Isten rendelkezik az egész néppel, világosan kitűnik ebből az előadásból és különös nyomatékot nyer Józsuaéknak az 1., 23. és 24. fejezetben mondott beszédeiben.

A Bírak könyve a szomszédos népeknek a fiatal Izráel ellen mindegyre megújuló támadásairól számol be. De Isten e nép köréből jó harcos férfiakat (és egy nőt) hív el, akik győzelemre vezeték Izráelt ellenségeivel szemben. A kissé félrevezető, de már meghonosodott „bírak” fordításon e könyv egyrészt olyan nagy „karizmatikus vezetők”-et ért, mint Ehud, Gedeon, Jefe és Sámson, másrészt azonban olyan férfiakat is, akiknek csak a jogi funkciójáról beszél, tehát valóban illik rájuk a „bíró” elnevezés. Izráel külső fenyegetettségének okául a Bírak könyve Izráelnek az ő Istenétől való állandó elpártolását és a kánaáni népek isteneihez való pártolását adja meg. Ezzel vétett Izráel az ellen

[10]

a Deuteronomiumban adott parancs ellen, hogy csak az ő egy Istenét szabad szolgálnia. A Dávid őseiről szóló Ruth-történet közbeiktatása után Sámuel könyvei a királyság megalakulását írják le a „királycsináló” Sámueltól kezdve Saulon át Dávidig. Itt mutatkozik meg első ízben egészen világosan ama nagyobb történetek felvétele, amelyek a deuteronomista történeti mű szerzőjének rendelkezésére álltak, s amelyeket ő teljes részletességgel mond el. Szokássá vált megkülönböztetni „Dávid felemelkedésének történetét” (1Sám 16-2Sám 6) és „Dávid utódainak a történetét” (2Sám 7-1Kir 2,11). Mindkét beszámolóban sok egykorú forrásanyag maradt ránk, melyeket a szerző talán részben átdolgozott és megrövidített. Nem hiányoznak belőle a drámai kielezések sem, pl. az átmenet Saul királyságából Dávidéba (2Sám 1-4), vagy Absolon lázadása Dávid ellen (2Sám 15-19).

A Királyok két könyve a Sámuel könyveinek elbeszélését folytatja. Dávid utódja Salamon lesz a jeruzsálemi trónon (1Kir 1); ragyogó uralkodói magatartást tanúsít, felépíti a templomot (1Kir 6-8) és ezzel megvalósítja a Deuteronomium eszményeit. Felépíti a nagy szentélyt, amely az egész nép számára meghatározóvá válik. De halála után kettévál a birodalom: délen Júda és északon Izráel országára. Ettől kezdve állandóan váltakozva szól a történet a Jeruzsálemben székelő júdai királyokról meg Izráel királyairól, akiknek fővárosa változó volt s akiknek istentisztelete két új szentélyben, Bételben (Bét-El) és Dánban folyt. Érthető, hogy a történetíró, aki azt szeretné, hogy Jeruzsálemet és a jeruzsálemi templomot ismerjék el Isten egyedüli imádási helyének, kemény bírálatot gyakorol az északi ország királyai felett, de egyes júdai királyok felett is. Kiemeli, hogyan szállnak síkra a próféták a hamis istenek, főként a kánaáni Baál imádata ellen. Egy teljes elbeszélésanyag szól Illés prófétáról (1Kir 17-2Kir 2). Végül az északi ország összeomlik az asszír nyomás alatt (2Kir 17), míg Júda még 135 évig, Jeruzsálem elestéig (2Kir 25) tartja magát. Ez a deuteronomista történeti mű a legfontosabb forrás Izráel történetének Józsua korától Jeruzsálem Kr.e. 587/6ban bekövetkezett lerombolásáig tartó időszakára. A végén

[11]

felcsillant egy kis reményt: A babiloni fogságban élő júdai királynak, Jójákinak megengedik, hogy Evil-Meróda babiloni király (Kr.e. 561-560) asztalánál étkezzék. A történeti mű nem zárult le ezzel, de valószínűleg nem tartott sokkal tovább. Mindmáig eldöntetlen kérdés, hogy a végső szerkesztés Babilóniában készült-e a száműzöttek között, vagy pedig az anyaországban, Júdában.

3. A Krónikák könyvei, Ezdrás és Nehémiás-az úgynevezett „krónikás történeti mű”

Az ószövetségnek ez a második történeti műve még egyszer elbeszéli az eseményeket a világ teremtésétől a babiloni fogságig (1 és 2Krón), de Ezdrás és Nehémiás könyvében tudatosan folytatja a történetet a Kr.e. V. századig. Ezek a szövegek olykor nehéz olvasmányt jelentenek, mivel az elbeszélő részek rideg és csak a szakértők számára értékes listák mögött bújnak meg, viszont sok minden hiányzik belőlük, ami a Mózes öt könyvében és a deuteronomista történeti műben olvasható.

A Krónikák könyvei négy főrésze oszthatók. Az első rész (1Krón 1-9) csak családfákat (genealógiákat) közöl Ádámtól kezdve, meg különböző embercsoportok jegyzékeit. A patriarchák nevei után az edomi királyok listája, Dávid házának, az egyes izráeli törzseknek és különböző egyéb nemzetségeknek a jegyzéke következik. Csak a második részben (1Krón 10-29) kezdődik el az események elbeszélése, de ezt is megszakítják egyes listák. A Dávid történetével kapcsolatos hagyományokról van szó. Ezek sokszor szinte szó szerint a Sámuel könyvéből vett átvételek. Ugyanez az eset a harmadik részben (2Krón 1-9), amely Salamon történetét tárgyalja híven a Királyok első könyve nyomán, de más feldolgozásban. A negyedik rész (2Krón 10-36) átveszi Júda királyainak a történetét a Királyok első és második könyvéből, olykor kiegészíti önálló szövegekkel, amelyek csak itt olvashatók. Ez a negyedik rész Cidkijjá királyságával és a Júdaiaknak a babiloni száműzetésére való utalással végződik, de megemlíti még, hogy Círus (Kyros) perzsa

[12]

király megengedte a jeruzsálemi templom újjáépítését. Ezzel a 2Krón valamivel tovább megy a 2Kir-nál.

Ezdrás könyve első fejezetében a Krónikák második könyvéhez kapcsolódik. A Kr.e. V. században történekről tudósít, amikor a Júdában akkoriban illetékes perzsa király megbízásából két zsidó (ahogy ma mondanók) „kommisszáriust”, Ezdrást és Nehémiást küldtek különféle feladatokkal Jeruzsálembe. Ezdrás könyvének a középpontjában a jeruzsálemi templom újrafelépítése és a templom felszentelése áll (Ezsd 5 és 6), Nehémiás könyve pedig Jeruzsálem falainak az újrafelépítését írja le (Neh 1-6; Nehémiás úgynevezett „Emlékezései”). A Neh 8-10-ben Ezdrás felolvassa a törvényt és újból elkötelezi rá a népet. A könyv végén Nehémiásnak a Jeruzsálemben és Jeruzsálem körül élők életkörülményeit szabályozó intézkedései olvashatók. Ezdrás és Nehémiás könyvében természetesen csak részben találunk folyamatos történetírást. Az embernek az a benyomása, mintha a különböző közlések kissé rendszertelenül követnék egymást. Ez egy sereg tudóst arra a felfogásra készítetett, hogy Ezdrás és Nehémiás könyve önálló művet alkot, amelyet nem ugyanaz a szerzőkör írt, mint amelyik a Krónikák könyveit.

Mit gondoljunk tehát ezekről a sajátos történelmi művekről, amelyek nyilván egy nagyobb forrásanyagból válogattak? Döntő az a körülmény, hogy ez a „krónikás történeti mű” csak Júdáról és Jeruzsálemről meg a Dávid házáról tudósít. Hiányzanak az északi országrészre, Izraelre vonatkozó híradások, amelyek megtalálhatók a Királyok két könyvében. Részletesen szól a templomépítésről és Salamonról, Ezdrás és Nehémiás könyvében pedig a jeruzsálemi közösségi élet helyreállítása kerül a középpontba. Mindezek arra a végkövetkeztetésre indítanak, hogy ezek a művek a babiloni fogság után készültek, amikor az új közösség élete már csak Júdára és Jeruzsálemre korlátozódott. A „krónikás történeti mű” a legfontosabb forrásmunka, amely a

jeruzsálemi gyülekezetnek a perzsa korban bekövetkezett helyreállításáról és az ezzel kapcsolatos berendezkedésről tudósít. Úgy gondoljuk, hogy ez a munka Kr.e. 300 körül fejeződött be.

[13]

4. Eszter könyve

A történeti könyvek sorában utolsóként Eszter könyve következik a krónikai történelmi mű után. Ez az elbeszélés is a fogság utáni időből való, de szigorúan véve nem nevezhető történelmi műnek. A perzsa udvarban királynői méltóságra emelkedett Eszter magatartásában inkább azt akarja megmutatni, hogyan tudott a zsidóság a szentföldön kívül egy ellenséges környezet ellenére is fennmaradni. Az elbeszélés adatai egyetlen más forrásból sem igazolhatók. Mint oly sokszor a világirodalomban, itt is igen színes előadásban, drámai módon kellett bemutatni, hogyan sikerült egyetlen személynek, Eszter királynénak Mordokaj segítségével megmenteni a saját népét, ellenségeit pedig a jogos büntetésnek kiszolgáltatni. A szorongatottak győzelme örömmel végződik, s ezt az ünnepet a zsidók az Eszter könyvére való hivatkozással (Eszter 9,28) még ma is a Púrím ünnepeként ülik meg. Ez az elbeszélés előfeltételezi a zsidók üldöztetését és szabadulását az idegen környezetben. Itt valószínűleg a Babilóniában perzsa uralom alatt élő zsidóságról van szó. Eszter könyve az általános vélemény szerint Kr.e. 300 után keletkezett.

II. A tanító könyvek

A hagyományos német Biblia-kiadásokban olvasható eme cím: „Tanító könyvek”-nem szerencsés. Olyan könyveket értenek rajta, amelyeknek középpontjában az ember és az emberi természet áll, s amelyek ezért elsősorban tanításunkra, sőt épülésünkre szolgálnak, mint pl. a Zsoltárok könyve. Olyan művekkel van itt dolgunk, amelyeket csak a fogság utáni időben aránylag későn vettek fel az ószövetségi kánonba. Fő jellegzetességük az, hogy legnagyobb részt költői művek. A nyelv szépsége különösen Luther fordításában érezhető. E tanító könyvek számos igéje vált szólássá a nyelvünkben.

[14]

1. Jób könyve

Ezt a művet prózai elbeszélés vezeti be és zárja le, amely a feddhetetlen Jób szenvedésének okáról (1. és 2. fejezet), de szabadulásáról és a jóvátételről is (42,10-17) tudósít. Ezt az egyszerű „keretelbeszélést” igazán Jóbnak három barátjával folytatott és költőileg alakított beszélgetései mélyítik el, amelyekben barátai arról akarták meggyőzni, hogy ő maga felelős a szenvedéséért. Jób ártatlanságának a hangoztatásával védekezik s végül magától Istentől követel választ (31,35). Erre a válaszra a 38-41. zárófejezetekben kerül sor s arról szól, hogy Istent egyetlen ember sem vonhatja kérdőre. Az állatvilágból vett képekben (39-41. fejezet) tárul elénk Isten nagysága s mint Teremtőnek titokzatos hatalma is. Jób megbánja követelését és elismeri Isten mindenhatóságának korlátlan voltát (40,3-5 ; 42,1-6).

Az úgynevezett „Jób-téma”-ra, az igaz ember szenvedésének témájára, aki vétek nélkül kerül bajba, voltak példák Mezopotámia és Egyiptom régebbi irodalmában. Jób könyvének a keretelbeszélését ezért nem lehet az ilyen példáktól függetlenül megítélni, s lehet, hogy korábban, már a fogság előtt keletkezett. De a Jób könyve magva, főként a barátjaival folytatott párbeszéde (3-27. fejezet) már a fogság utáni időből való. Későbbi elbeszélést képeznek Elihu beszédei (32-37. fejezet), egy negyedik baráté, aki éleselméjűségben felül akarja múlni Jóbot is meg a három barátját is. Ezekben a beszédekben a Jób-téma intellektuális értelmezésére történik kísérlet. A szenvedésnek nevelő

értéke van s azt akarja elérni, hogy az ember győzze le gőgjét.

2. Zsoltárok könyve

A görög „psalmos” szó dalt, éneket jelent. A latin „psalterium” énekgyűjteményt jelent. Mint ilyen, a Zsoltárok könyvében is hosszabb-rövidebb költemények találhatók Izráel történetének csaknem minden korszakából. Hogy az egyes zsoltárokat előadták-e és milyen alkalommal, valamint hogy hogyan énekelték őket, azt ma már nem (ehet megállapítani. Bár egyes zsoltárok előtt vannak rövid megjegyzések, ame-

[15]

lyek pl. a zenei kíséretre, előadásra utalnak, de ezeket sem lehet pontosan megfejteni. Amit Luther gyakran „előéneklés”-nek fordított, az azt is jelenthette, hogy „az előénekesnek”, vagy „a karmesternek”. Egyes zsoltárok feltehetőleg valamilyen liturgia részei voltak, amelyet egy előénekes adott elő úgy, hogy az ünneplő gyülekezet válaszolt rá.

Jelentősebbek a zsoltárok címeiben azok a megjegyzések, amelyek bizonyos eredetre akarnak utalni, mint „Dávid zsoltára”, „Dávid tanítása”, vagy „Kóráh fiainak éneke”. Ezen azonban egyik esetben sem a zsoltárok szerzőjét értették. Csupán utalások ezek bizonyos hagyományokra, vagy egyes gyűjteményekre, amelyekhez tartozóknak ítélték azokat a zsoltárokat. Helyesebb lenne így mondani: „dávidi” zsoltár, „kóráhi” ének. A „Kóráh fiai” templomi énekesek nemzetsége volt (2Krón 20,19), s nem tévesztendő össze „Kóráh csoportjával” (4Móz 16)! Határozottan önálló gyűjteményeknek tarthatók a 111-117. zsoltárok, amelyek egy-egy „Hallelujá”-val kezdődnek vagy végződnek (az úgynevezett „Nagy Hallél”); meg a „Zarándok énekek” (120-134. zsoltár), amelyek valószínűleg a szentély felé vonuláskor csendültek fel.

Az utóbbi évtizedekben a kutatás részletesen foglalkozott a zsoltároknak műfaji csoportosításával, s így beszélnek „himnuszok”-ról, „panaszdalok”-ról, „hálaénekek”-ről, „imádságok”-ról stb. aszerint, hogy a zsoltárok szerkezetében milyen formai egyezéseket lehet megállapítani. A zsoltárok egy részénél liturgikus szerepre lehet gondolni (pl. „litánia”-ra a 136. zsoltár esetében), mások semmilyen rendbe nem sorolhatók, pl. 23., 90. és 139. zsoltár. De éppen ezek a szabadabb költemények szólnak különösen a szívünkhöz, mint ahogy általában sok zsoltár enged bepillantást egy-egy kegyes ember belső életébe. Sok jel mutat arra, hogy a legtöbb zsoltár a fogság utáni időből származik, csak igen kevésről mondhatjuk el, hogy a fogság előtti, tehát még a királyok idejéből való, pl. a 110. zsoltár. Az egyes zsoltárok keletkezési idejének pontos meghatározása lehetetlen. A 150 zsoltárból álló gyűjtemény a Kr.e. IV. század előtt nem zárulhatott le. Néhány zsoltár talán csak a Makkabeusok korából, tehát a Kr.e. II. századból való.

[16]

3. Példabeszédek-A Prédikátor-Énekek Éneke

Ebben a három különböző terjedelmű könyvben közös az, hogy a bibliai hagyomány szerint Salamon a szerzőjük. Olyan könyvek ezek, amelyek többnyire az élet minden területéről tömör formában foglalt világi tapasztalatokat, életbölcsekségeket közölnek.

Különösen érvényes ez a leghosszabbik műre, a Példabeszédek könyvé-re, amely hét külön gyűjteményt egyesít magában: két gyűjtemény Salamon mondásai (1,2-9,18; 10,1-22,16); kettő bölcsek mondásai (22,17-24,22; 24,23-34); Salamonnak Ezékiás emberei által összegyűjtött mondásai (25-29); Ágúr szavai (30); Lemúél szavai (31). A világi bölcsesség hasonló példabeszéd-gyűjteményeiről tudunk az ókori Kelet más területeiről is, különösen Egyiptomból és Mezopotámiából. Emez irodalmak számos hatását mutatták ki a Példabeszédek bibliai könyvében.

De Izráel ezt a világi bölcsességet egy magasabb szempontból tekintette: „Az Úrnak félelme az ismeret kezdete, a bölcsességet és intést csak a bolondok vetik meg” (Péld 1,7). Ha egy kissé más formában is, ugyanez az alaptétel olvasható újból a Péld 9,10-ben, de megtalálható a Példabeszédeken kívül a Zsolt 110,10-ben és Jób 28,28-ban. Minden bölcsesség csúcsa az a felismerés, hogy e világon csak akkor található meg a helyes magatartás, ha elismerjük Istent és ha az ember hajlandó Őrá föltekintve cselekedni. Így kíséri az isteni akarat a Példabeszédek könyvében a világi bölcsességet is. AZ Ószövetség Salamont tartja az Izráel története csúcán álló nagy és bölcs uralkodónak. Ezért is vált a „bölcsesség” legfőbb tekintélyévé. De a Példabeszédek könyve kétségtelenül fogság utáni mű, amely régebbi anyagot tartalmaz ugyan, s ez aligha tulajdonítható Salamonnak. Aki elolvasta a Példabeszédek könyvét, hamarosan más felfogással találkozik a világról és az életről, amint áttér a Prédikátor könyvére (Kohelet). Bár ez is közöl sok bölcs mondást, ezek azonban a már kezdetben idézett formula alá vannak rendelve: „Minden hiábavalóság” (Préd 1,2). A mű alaphangulata pesszimista. Az ember csak tartózkodva szemlélheti a világ folyását s végül is rezignáltan kell várnia

[17]

a végét. Joggal vetették fel a kérdést, hogy a „Prédikátor” teljesen izráeli szellemű alak-e? Érezhető benne a görög hatás. Itt tehát az ószövetségnek egy késői darabjával van dolgunk, amelyben Izráel rezignációja tükröződik a Kr.e. IV. század óta tartó hellenista korszak politikai tehetetlenségében. A latin hagyomány ennek a könyvnek az „Ecclesiastes” nevet adta, amelynek jelentése: „a gyülekezet szószólója”. Ebből vezették le a német és egyéb fordítások a „Prédikátor” nevet.

Ugyancsak Salamonnal hozták összefüggésbe azt a könyvet, amelyet már a héber hagyomány is az Enekek Énekének nevezett el. Ez szerelmi és lakodalmi énekek gyűjteménye, amelyek a barátnő és a menyasszony, valamint a barát és a szerelmes dicséretét zengik s részletesen írják le mindkettejük szépségét. A leány neve Szulamit (7,1), aki talán egy Izráelen kívüli szépségre utal, aki mintája lett e gyűjteménynek. A költemény teljesen világi jellegű érzéki színeivel némi nehézséget okozott zsidóknak és keresztyéneknek is a mű értelmezésében. Segíthet az allegorikus interpretáció: a férfinak a menyasszonyhoz fűződő viszonyát Isten és Izráel viszonyával, vagy Krisztusnak és egyházának a szoros kapcsolatával hasonlították össze. Az Enekek Éneke az utolsók között került bele a kánonba. Nyelvi elemek bizonyítják, hogy a gyűjtemény csakis a hellenista korban keletkezhetett. Salamonnak azért tulajdonították (1,1), mert akárcsak a Példabeszédek könyvében, őt tekintették Izráelben a világi költészet képviselőjének.

III. A prófétai könyvek

A prófétai könyvekre is érvényes, hogy gyűjteményes művek. Bennük olyan prófétai kijelentések kerültek együvé, amelyeknek a szerzőit nem lehet mindig kinyomozni. A valamennyi könyv címében szereplő próféta neve általában csak a gyűjtemény kezdeti szakaszára vonatkozik. Az úgynevezett „valódi” mondásokat később fűzték hozzá, s ezek ugyanabból az időből valók voltak, vagy az illető próféta szavainak fogták fel. E prófétai iratok gyűjteményének ke-

[18]

letkezését úgy kell elképzelnünk, hogy a próféták üzenetüket előbb csak élőszóval mondták el egy valószínűleg korlátozott számú csoportnak, majd ezeket a beszédeket vagy ők maguk, vagy követőik foglalták írásba. A nyelv sokszor költői formája eredeti lehet, de utólagos stílárius megfogalmazásnak is tulajdonítható, hogy a szavak szabatosabbak, vagy könnyebben az emlékezetbe véshetők legyenek. A könyvek terjedelme szerint megkülönböztetjük a „nagy

próféták”-at: Ézsaiást, Jeremiást, Ezékielt, a 12 „kis profétá”-tól. Jeremiás siralmi és Dániel könyve később került a gyűjteménybe.

1. Ézsaiás proféta

Ézsaiás könyve a maga 66 fejezetével a legjobb példa egy jellegzetes profétai gyűjteményes műre. A „valódi” mondások, néhány kivételtől eltekintve, főként az 1-12. fejezetben található és Jeruzsálemnek meg Júdának a helyzetére vonatkoznak a Kr.e. VIII. század második felében az asszírok fenyegetése idején. A 13-23. fejezet idegen népek elleni jövendöléseket tartalmaz, amelyek részben még kapcsolatba hozhatók Ézsaiás személyével. A 24-27. fejezet apokaliptikus könyv, melynek szerzője ismeretlen. A történelem végső idejébe enged bepillantást és a világ feletti ítéletről meg az üdvös fordulatról beszél. A 28-32. fejezetben talán Ézsaiás késői éveiből feljegyzett mondásai maradtak fenn számunkra. A 33-35. fejezet ismét a távoli jövővel foglalkozik. A 36-39. fejezetben olyan Ézsaiás-történeteket közöl velünk a könyv, amelyek csaknem ugyanígy olvashatók a 2Kir 18-20-ban.

A 40-55. fejezetben teljesen megváltozik a stílus. Egy egészen más proféta szólal meg itt, aki a babiloni fogság idején, azaz a Kr. c. VI. században lépett fel. Ő ugyanis a zsidók hazameneteléről szól Babilonból és Jeruzsálem újrafelépítéséről, tehát már csak visszatekint a júdai államnak Kr.e. 587-ben és 586-ban történt leveretésére. Ézsaiás könyve eme részétől ismét eltérnek az 56-66. fejezetek, amelyeket bizonyos, hogy nem egyetlen profétai személyiség írt. Itt Ézsaiás könyvének mintegy a Függelék-ével van dolgunk,

[19]

amelyben a babiloni fogság utáni első időszakból való és a szabadulásra vagy üdvösségre vonatkozó igéket gyűjtötték össze. Ezek között található néhány olyan megfogalmazás is, amely a 40-55. fejezetre emlékeztet.

A hagyományozások eme sokfélesége miatt szokás lett a 40-55. fejezetet „Második Ézsaiás” (Deutero-Ézsaiás), az 56-66. fejezetet pedig „Harmadik Ézsaiás (Trito-Ézsaiás) névvel jelölni, bár ezzel nem mondtunk többet arról, hogy itt Ézsaiás könyvének egyes részeitől van szó. Valójában ezek a hagyományozások névtelenek. E külön megjelölések mintájára szoktak néha „Első Ézsaiás”-ról (Proto-Ézsaiás) is beszélni, s ezen az 1-39. fejezeteket értik, bár-mint kimutattuk-ezek sem képeznek egységes művet.

Ézsaiás egész könyve a ma ismert végleges formáját legkorábban a Kr.e. IV. században nyerhette el.

2. Jeremiás proféta

Jeremiás könyve mondásokat és történeteket tartalmaz Jeremiás profétától, ill. profétáról, tehát nem különböző gyűjteményekből állt össze, mint Ézsaiás könyve. A Jeruzsálemtől északra fekvő Anatóliából származó Jeremiás a Kr.e. 627 és 585 közötti időben lépett fel, megérte Júda országának összeomlását és Jeruzsálem lerombolását (Kr.e. 587/6), de nem vitték el a babiloni fogságba, hanem egy zsidó csoport hurcolta magával Egyiptomba, s ott nyoma veszett. Bár a 26-29. és 36-45. fejezetekben elbeszélte Jeremiás-történetekből igen plasztikus képet kapunk a profétáról, Jeremiás könyvének keletkezésével kapcsolatban nehezen megoldható kérdések merülnek fel. A 36. fejezetben olvashatunk arról, hogy Jójákim király léha és könnyelmű módon elégette Jeremiás beszédeinek egy tekercsét, utána azonban Jeremiás Báruk nevű írtnoka vagy titkára újból leírta az elveszett igéket. Hogy a bibliai Jeremiás könyvében olvasható-e valami azokból a régebbi beszédekből, amelyeket Báruk az úgynevezett „östekecs” megsemmisítése után az utókor számára feljegyzett, azt nem lehet teljes bizonyossággal megmondani. Ugyanígy nehezen lehet választ adni

arra a kérdésre, hogy a Jeremiás későbbi működéséről szóló feljegyzések

[20]

eljutottak-e Egyiptomba s onnan később vissza. Meg kell elégednünk azzal a megállapítással, hogy Jeremiás könyvében igen nagy valószínűség szerint a próféta számos valódi mondása megtalálható, de ezek bizonyosan nem keltezhetők.

Jeremiás könyvének szerkezete Ézsaiás könyvének első részével (Ézs 1-39) hasonlítható össze. A Jer 1,1-25,14 főként baljóslatokat tartalmaz Jeruzsálemről és Júdáról; ehhez kapcsolódnak a 25,15-38-ban az idegen népek elleni jövendölések, amelyek azután a 46-51. fejezetben folytatódnak. A közbenső részben, 26-35. fejezetben, különféle gyűjteményeket olvashatunk, igéket a hamis próféták ellen (27-29. fejezet), egy Izráelnek és Júdának szentelt külön hagyományt (30-31. fejezet), s ebbe van felvéve az „új szövetség”-ről szóló fontos ige is (31,31-34). A 36-45. fejezetben elbeszélő beszámolókat olvashatunk Jeremiás sorsáról Jójákim és Cidkijá királyok idején, a babiloniak részéről vele szemben tanúsított kíméletes bánásmódról, majd elhurcoltatásáról Egyiptomba. Az 52. fejezet Függelék, amely nagyon hasonlít a Királyok második könyve befejezéséhez.

Egyre inkább hódít az a meggyőződés, hogy Jeremiás könyve befejezését a fogság idején a Kr.e. VI. század közepén nyerte el. Igen valószínű, hogy ez Jeruzsálemben, vagy valahol Júdában történt, ahol összegyűjtötték a Jeremiásra vonatkozó hagyományokat, hogy megmutassák, miért kellett elvesznie Júda államának és a jeruzsálemi királyságnak, de azt is, hogy van remény a nép és az ország helyreállítására és fennmaradására.

3. Jeremiás Siralmi

Jeremiás Siralmi Jeruzsálemnek Kr.e. 587/6-ban történt lerombolásáról szólnak, s első pillantásra valóban azt (ehet hinni, hogy Jeremiás prófétától származnak. Panaszokat tartalmaznak ezek az énekek Júda országának feldúlása miatt is, és megrázó képet festenek a babiloni csapatok pusztító betörése utáni állapotokról, a lakosság széles rétegeinek az elhurcolásáról, valamint az ezek után következő visszaélésekről. A 3. fejezetben szemtanúként panaszkodik

[21]

valaki a borzalmak miatt. Fel kell tételeznünk, hogy e költemények megírásában több szerző is részt vett. Keletkezésük nem tehető Jeruzsálem lerombolásánál sokkal későbbre, úgyhogy a Kr.e. VI. vagy V. század jöhet számításba. A 4,21-22 egy oldalpillantást vet az ellenséges Edómra és hasonló sorsot jósol neki, mint amelyet Jeruzsálem ért meg.

4. Ezékiel könyve

Ezékiel próféta személyéről a saját könyvében tájékoztat bennünket egy sereg adat. Papnak a fia volt, maga is pap Jeruzsálemben. Ezért, mint a felső társadalmi réteghez tartozót, a város első ostroma után Kr.e. 597 tavaszán elhurcolták a babiloni fogságba. Ott kapta Tel Abib közelében (erről a várossal neveztek el a mai Tel Avivot Izráelben) prófétai elhívását, amelynek időpontját az Ez 1,1-3 és 3,15 alapján Kr.e. 593. július 31-re teszik. A fogságban beszélhetett honfitársaival és leírhatta nekik Jeruzsálem Kr.e. 587/6-ban történt lerombolását, valamint annak következményeit. Ezékiel utolsó keltezhető mondása (29,17) Kr.e. 571. április 26-ára esik.

Ezékiel próféta könyve, akárcsak Jeremiásé, több részből áll. Az elhívás részletesen leírt látomása (1,1-3,15) után lényegében baljóslatok következnek Jeruzsálemet és Júdát illetően (3,16-24,17), amelyek közül különösen a 12. fejezetig bezárólag tartó közlések a próféta közvetlen élményein alapulnak, míg a többi fejezet jellege másféle, részben tanító módon, részben példázatokban szólnak

Jeruzsálem és Júda sorsáról a múltban és a jelenben. A 25-32. fejezetek az idegen népek elleni mondásokat tartalmazzák, amelyeknél mindig tekintetbe kell venni, hogy Jeruzsálemet már elfoglalták. Ezek után ígéretek következnek, melyek középpontjában Izráel népének és országának a helyreállítása áll. A 38. és 39. fejezetben egy ismeretlen északi hatalom, a „Mágóg országából való Góg”, Mesek és Tubal fejedelme ellen hangzanak el ígék. Az Ezékiel könyvét befejező rész, a 40-48. fejezet, egy nagyszabású látomás a jövőre nézve az új templom, Jeruzsálem és az egész ország új rendjére vonatkozóan.

E sokféle hagyományanyag, amelyben éppen úgy van

[22]

józan mérlegelés (pl. a 18. fejezetben), mint látomásszerű előadás és példázatszerű beszéd (különösen hatásos Izráel halotti csontjainak megelevenedése a 37. fejezetben), aligha lehet egyetlen szerzőé. Ezékiel valódi mondásain és beszédein kívül inkább a próféta egyik tanítványa, vagy tisztelőinek a köre gyűjtött össze olyan szövegeket, amelyek alkalmasak arra, hogy Jeruzsálem és Júda katasztrófáját szemléltessék és magyarázzák, míg mások Izráel jövőjéről helyreállításáról és a Jeruzsálem körül kialakuló gyülekezeti életről szólnak. Ezért az Ezékiel könyvében feldolgozott anyag, amennyiben nem magától Ezékieltől való, nagyrészt a Kr.e. VI. század közepére tehető. Az egész könyvet azonban bizonyára csak a fogság után fejezték be.

5. Dániel próféta

A keresztyén Biblia-kiadásokban a három nagy próféta: Ézsaiás, Jeremiás és Ezékiel után Dániel próféta könyve következik, noha ő maga nem volt próféta, és könyve sem hasonlítható össze a többi prófétaival. Ez a kis mű két világosan megkülönböztethető részre oszlik. Az 1-6. fejezet történeteket mond el Dánielről és barátairól, a 7-12. fejezetben pedig Dániel isteni titkok látomásaiban részletesen a világtörténet lefolyásáról Keleten a hellenista korban.

A könyv elején úgy áll elénk Dániel, mint a Babilonba deportált zsidók egyike, aki bölcsességével és álmofejtésével kitűnik a királyi udvarban, de akárcsak barátait, őt is üldözik a hite miatt. Csodálatos meneküléseket élnek át (legismertebb a „három férfiú a tüzes kemencében” a 3. fejezetben, meg „Dániel az oroszlánok vermében” a 6. fejezetben). E történetek háttérül nyilván a zsidók üldöztetése szolgált a babiloni, de főként a perzsa uralom alatt. Ezekkel kapcsolatban valóságos „mártír legendák”-ról beszéltek. Másfelől viszont megjövendöltetik az idegen világhatalom bukása is (legismertebb a Mene-tekél írás Bélsaccar lakomáján az 5. fejezetben). Az elbeszélő részt a 7-12. fejezetben látomásos kinyilatkoztatások követik az úgynevezett „apokaliptika” stílusában, amelyek az Újszövetségben a János Jelenéseivel hason-

[23]

líthatók össze annál is inkább, mivel János a Dán 7-ből át is vesz bizonyos részleteket. Különösen jelentős a 10-12. fejezetbeli utolsó látomás, amelyben mennyei jelenés világítja meg Dániel előtt a világ jövőjéről történetét. Ez áttekintés formájában történik a Közel-Kelet eseményeiről a perzsa kortól kezdve Nagy Sándoron és utódain át Szíriában és Palesztinában és IV. Antiochus Epiphanes szeleukida fejedelem (Kr.e. 175-164) felidézésével végződik. Uralma bizonyítására a jeruzsálemi templomtéren az égő áldozati oltár fölé egy kis oltárt emeltetett a görög Zeus istennek, az úgynevezett „pusztító utálatosság”-ot (Dán 9,27; 11,31; 12,11; 1Makkabeus 1,57; Mt 24,15). Ez Kr.e. 167-ben történt. Dániel könyve valószínűleg a Kr.e. 11. század ötvenes éveinek elején fejeződött be. A Dán 12-beli nagy látomás végén a halottak feltámadásáról olvasunk jövendölést (Dán 12,2), amelyre majd az idők végén kerül sor.

Nem tudjuk, hogy Dániel történeti alak volt-e. Más forrásokból arra lehet következtetni, hogy az ő

nevéhez egy bölcs és igazságos ember emlékezete kapcsolódott. Dániel itt is Isten bölcsességét képviseli, amely magasabbrendű az idegen népek hiténél és isteneik hatalmánál.

6. A tizenkét „kis próféta”

Ez a megnevezés általában nem fordul elő Biblia-kiadásainkban, de Augustinus egyházatya óta szokás lett ezen a néven foglalni össze Hóseástól Malakiásig a prófétai iratokat. Sorrendjük néhány kivétellel megfelel időrendi egymásutánjuknak. Az első hat próféta-Hóseás, Jóel, Amósz, Abdiás, Jónás és Mikeás-szolgalatát a Kr.e. VIII. századra, az asszír fenyegetés idejére teszik (bár Jóel, Abdiás és Jónás könyve később keletkezhetett). A Kr.e. VII. század második felére tehető Náhum, Habakuk és Zofoniás, ezzel szemben Haggeus, Zakariás és Malakiás a babiloni fogság után a perzsa kor elején, tehát a Kr.e. VI. század végén és az V. század elején írhatta a könyvét. A prófétai iratoknak ezt a keletkezését számos kortörténeti utalás, valamint sok-sok nyelvi és formai elem igazolja. Bizonytalanságok ott vannak, ahol hiányzanak a dátumra vonatkozó adatok s nem

[24]

egyöntetű a kortörténeti háttér. A következő rövid áttekintés ezekre a részletekre nem térhet ki.

a) Hóseás az egyetlen próféta, akiről elmondható, hogy az északi országrészből, Izráelből származott és ott lépett fel, amikor a Kr.e. VIII. század második felében az asszír hódítás veszélye fenyegette az országot. Izráelnek Kr.e. 722-21-ben történt leigázását valószínűleg már nem érte meg. Üzenetét amiatti gondja váltotta ki, hogy Izráel elhagyhatja az igaz Istent s a kánaáni természetvallás szokásainak és hitformáinak hódolhat. Ezért szólít fel Isten megismerésére (4, 1), az iránta való feltétlen bizalomra, aki szeretetben, hűségben és igazságban jegyezte el magát népével és azt meg is tartja (2, 21-22). Hogy ezt láthatóan is megmutassa, Hóseásnak egy hűtlen asszonnyal kellett házasságot kötnie és hozzá ennek ellenére is hűnek maradnia (Hóseás úgynevezett „házasságtörténete”, 1-3. fejezet). Egyebekben Hóseás könyve sok-sok feddést tartalmaz az Izráel belső életében tapasztalható visszasságok miatt, bírálja a királyságot (8,4) s az asszír hódító fenyegetése láttán is testvérháború veszélyére céloz Izráel és Júda között (5,8-6,6).

b) Jóel könyve 1. és 2. fejezetében saskajárást és aszályt lát Isten közelgő ítéletnapjának jeleként. Ezt azután még pontosabban írja le más képekkel a 3. és 4. fejezetben. Különösen megragadó a Szentlélek „minden testre” való kitöltetésének ábrázolása, amelyet csodálatos jelek követnek (3. fejezet). A 4. fejezetben ítéletet hirdet a népek fölött és kikiáltja fenyegetéseit Tírusz, Szidon, Filisztea, majd Egyiptom és Edóm ellen. Végül Jeruzsálemről és Júdáról szól. Örökké lakottak maradnak s Isten együtt lesz népével a Sionon. Jóel könyve igen különböző kis részekből áll össze, amelyek azonban valószínűleg csak a babiloni fogság után keletkezettek. Hogy ki volt Jóel, azt nem tudjuk. Úgy gondolják, hogy ez a kis könyv Kr.e. 400 körül készülhetett el.

c) Amósz Hóseásnál valamivel korábban lépett fel az északi országrészben, Izráelben, de a júdai Tekóá faluhól származott. Ő a legidősebb ama próféták közül, akiktől prófétai könyv van az ószövetségben. A Kr.e. VIII. század első felében II. Jeroboám uralkodása idején prófétált. Bírál-

[25]

lata főként az ország társadalmi bajai ellen irányult. Az asszírokra tett közvetlen célzások nem találhatók nála, bár tud egy fenyegető katasztrófáról. Beszél az „Úr napja” eljövételéről, amikor majd sötétség lesz, nem világosság (5,18-20) és négy látomás keretében kísérli meg, hogy visszatartsa az Urat a büntetéstől, de sikertelenül (7,1-9; 8,1-2). Bétel papjához intézett személyes

szavaival neki is meghirdeti az ítéletet (7,10-17). A próféta szemében a „szűz Izráel” már halott (5,1-2).

Az ilyen határozottan kárhóztató igék után meglepő, hogy Ámós a könyve végén Izráel és Júda helyreállításáról beszél. E zárósó (9,11-15) eredete ismeretlen. Vannak, akik ezt szívesen származtatnák későbbi időből, amikor az északi és déli országrész elszenvedett katasztrófái után (Kr.e. 722/1, ill. 587/6) új reményt meríthetett Izráel a túlélésre, valamikor a Kr.e. VI. században, a fogság idején, vagy nem sokkal utána.

d) Abdiás Edóm pusztulásáról beszél, mivel az edómiták, Izráel ősi ellenségei, Jeruzsálem elését (Kr.e. 587/6-ban) kárörömmel nézték. A csupán 21 versből álló könyvecske e szerint a fogság idején keletkezhetett. Különösen érdekes, hogy az első tíz vers tartalma visszatér Jeremiás könyvének az idegen népek ellen mondott igéiben (Jer 49,7-22), tehát a Jeremiás könyve végső szerkesztőjének ismernie kellett ezeket az igéket.

e) Jónás egy igen tanulságos, és a róla elnevezett egész könyvet kitöltő történet középpontjában áll. Ez a könyv tehát nem tartalmaz Jónás prófétától származó szavakat és semmi köze sincs a II. Jeroboám korabeli Jónás prófétához, Amittaj fiához (2Kir 14,25). E történet Jónásán példaszerűen láthatjuk, hogy a próféta nem vonhatja ki magát az isteni megbízatás alól, s hogy Isten irgalma nem korlátozódik csak az ő népére. Ez a kicsiny, önmagában sem egységes könyv valószínűleg a Kr.e. IV. vagy III. században készült.

f) Mikeás a júdai Móreset-Gatból Jeremiásnak volt kortársa és megjövendölte Samária, Júda, sőt Jeruzsálem feldúlását az asszírok részéről. Kr.e. 701-ben fel is dúlták Júdát, csak Jeruzsálem maradt sértetlen. Mikeás az ország új rendjét várta és egy uralkodóról beszélt, aki Betlehemből fog

[26]

származni (5,1). Mikeás prófétát Jeremiás az ítélethozatal prófétájaként említi, akinek a szavát megfogadta Ezékiás király (Jer 26,18-20).

g) Náhum Ninivének, az asszír királyok városának pusztulását jövendölte meg. Ez Kr.e. 612-ben következett be. Legalábbis a 2. és 3. fejezetben valóban Náhum szavai olvashatók. Az 1,2-10 költői szöveg feltehetőleg később keletkezett.

h) Habakuk prófétáról semmit nem tudunk. A róla elnevezett könyv három fejezetből áll. Az első és a második fejezet az istentelenekkel és erőszakoskodókkal foglalkozik, a harmadik fejezet Isten harcát írja le egy ismeretlen ellenséggel. Hajlanánk arra, hogy ezt a könyvet a fogság előtti időre tegyük, de itt bizonyosan ismeretlen eredetű régibb mondások gyűjteményével van dolgunk, amelyeket csak a fogság után rendeztek össze. Emellett szól az, hogy a könyvben több helyen is feltör a bizakodás Isten meg nem szűnő igazságáról, aki a „szent templomban” lakozik és aki előtt „csendesedjék le az egész föld” (2,20). Felhangzik az arról való meggyőződés is, hogy hogyan állhat meg az ember Isten előtt: „Az igaz ember a hite által él” (2,4; vö. Róm 1,17; Gal 3,11).

i) Zofóniás prófétai könyve címéből (1,1) tudjuk, hogy ő Jósiás király (Kr.e. 639-609) uralkodása idején élt. A harag napjával való fenyegetései, az idegen népek ellen mondott jövendölései, végül pedig felszólítása az örvendezésre a szétszórottak összegyűjtése miatt, már e sorrend miatt is, az Ézsaiás óta ismétlődő régebbi próféciákra emlékeztetnek. Különösen emlékezetes két fenyegetése, amelyekben az Isten nagy napjáról mint az ítélet napjáról szól (1,2-1R). A második ilyen fenyegetése (1,7.14-18) lett a mintája és az alapja a-Dics irae, dies illa” kezdetű középkori latin himnusznak, amely az úr napját a harag napjaként írja le. A könyv lényeges részei a fogság előtti

lehetek, de befejezése csak a Kr.e. VI. századra tehető.

j) Haggeus próféta igéi elbeszélő részekbe vannak ágyazva. Ezeket azokkal együtt hagyományozták, majd jegyezték le később. Az egyes jelenetek és igék pontosan keltezhetők: I. Dárius perzsa király (Kr.e. 522-486) uralkodása máso-

[27]

dik évének második feléből származnak, körülbelül 520-ból. Haggeus a jeruzsálemi templom újrafelépítésére szólít fel.

k) Zakariás ugyanabban az évben lépett fel Jeruzsálemben, mint Haggeus a Kr.e. 520 meg 518 között profétált. Akárcsak Haggeusnak, neki is a régi rend felállítása és a templomfelépítés volt a gondja. E próféta üzenete bizonyosan csak az 1-8. fejezet lehet. Itt nyolc látomásban szemlél szimbolikus képeket és jeleneteket, melyek nyilván az akkori világ helyzetére és Jeruzsálem meg Júda belpolitikai viszonyaira vonatkoznak a templomépítés elkezdése előtt. A 9-14. fejezetben összegyűjtött kijelentések Izráel jövőjéről későbbi keletűek. Összegyűjtésük csak Kr.e. 300 körül fejeződhetett be.

l) Malakiás tulajdonképpen nem név, hanem lefordítva ezt jelenti : „Az én követem”. Csak később fogták fel tulajdonnévként. Mivel ez a könyv olyan visszasságok miatt panaszkodik, amelyeknek Nehémiás és Ezdrás már az V. század közepén véget vetett, nyilvánvaló, hogy ez a gyűjtemény a Kr.e. V. század elejére tehető.

A könyv Függeléke (3,22-24) Illést az Úr nagy napja előfutárának nevezi, s ez talán későbbi keletű. Ezekkel a versekkel sejtelmesen fejeződik be Bibliánkban az ószövetség. Miután szóhoz jutott az utolsó ószövetségi próféta és az ősi Illés próféta visszatérésére emlékeztetett, lezárultak az ószövetség próféciái, s tekintetünk a jövő felé fordul. Hogyan fog az Úr a jövőben bánni az ő népével, hogyan marad közöttük? Erre a kérdésre a keresztyén hit számára az újszövetség adja meg a feleletet.

[28]

Walter Klaiber

Bevezetés az Újszövetségbe

Bevezetés

A Thesszalonikaiakhoz írt első levelében ezt mondja Pál apostol: „Ezért mi is szüntelenül hálát adunk az Istennek, hogy amikor hallgattatok az Istennek általunk hirdetett igéjét, nem emberi beszédként fogadtátok be, hanem Isten beszédéként, aminthogy valóban az” (2,13). Ezzel döntő eligazítást ad a Biblia helyes értelmezéséhez: Isten Igéje emberi szóval. Thesszalonikába érkezik valaki, akinek testén láthatók a filippibeli hatóságok bántalmazásának nyomai (vö. ApCsel 16,22-24), s azok, akik hallgatják üzenetét Istennek a Názáreti Jézusban végzett mentő cselekedetéről, felismerik: ezekkel a szavakkal Isten szól hozzánk.

Ez nem maradt ellentmondás nélkül. Pálnak magának is ezt kell mondania az ő teljhatalmú és kijelentés jellegű ige hirdetésében való kételkedés láttán: „Ez a kincsünk cserépedényekben van” (2Kor 4,7). De arról továbbra is meg van győződve, hogy üzenetében maga Isten szólalt meg. Az ószövetséghez írt előszavában ezt mondja Luther: „Itt találod azt a jászolt és azt a pólyát, amelyben Jézus Krisztus fékszik, ahova az angyal irányítja a pásztorokat. Ócska és gyenge ez a

pólya, de drága az a kincs, Krisztus, aki benne fekszik”. Van tehát kapcsolat Isten Igéjének emberi formája és Isten emberréletele között. Az, hogy a Biblia nem egyenesen a mennyből hullott le, hanem hosszú történet során emberek jegyezték le, nem hiányosság, hanem az emberhez való közelségének és Isten hozzánk fordulásának a jele.

Amikor ebben a füzetben az Újszövetség keletkezése felől tudakozódunk, akkor emberi formáját vesszük komolyan. Ezt azonban abban a meggyőződésben tesszük, hogy éppen az ilyen „cserépedényekben” lesz nyilvánvaló Isten jelenléte, és hogy az emberi szavakban Isten beszédét hallhatjuk meg, nevezetesen a felszabadító és újjáteremtő üzenetet a Jézus Krisztusban az emberek számára szerzett üdvösségről.

[31]

A) Az Újszövetség szerkezete és keletkezésének története

A keresztyén Biblia második része, az újszövetség, valamennyi mai Biblia-kiadásban 27-eredetileg görögül írt-könyvből áll. Elején van a négy evangélium, sorrendben: Máté, Márk, Lukács és János evangéliuma, amelyek Jézus történetét beszélik el fellépésétől haláláig és feltámadásáig. Ezekhez csatlakozik az Apostolok Cselekedeteiről írt könyv, amely az első keresztyének missziói tevékenységéről tudósít. Ezt követi Pál apostol 14 levele (ugyanis ezek közé számították az ógyházban a Zsidókhoz írt levelet is). További levélgyűjteményként következnek az úgynevezett „katolikus” levelek, melyek elnevezése arra utal, hogy nem egy bizonyos helyi gyülekezethez vagy egy személyhez szólnak, hanem egyetemes (görögül katolikosz) jellegűek. Sorrendjük: Jakab levele, Péter első és második levele, János első, második és harmadik levele, Júdás levele. Az Újszövetség János Jelenések könyvével zárul.

Az újszövetségi iratok itt megadott sorrendje található az Újszövetség görög nyelvű kiadásaiban és a legtöbb újabb fordításban. Luther Bibliája azonban egy kissé eltér a levelek sorrendjében, mivel ő az újszövetség fordításánál tárgyi és történeti megfontolásból a Zsidókhoz írt levelet elkülönítette Pál apostol leveleitől és Júdás levele meg a Jelenések könyve elé tette.

Az újszövetségi iratokat szerzőik nem tekintették eleve a Biblia második részének, vagy a zsidóság szent iratai szükséges kiegészítésének. Az „Írás”, mint az Isten kijelentését tartalmazó minden beszéd hiteles foglalata, az egész őskeresztyénség számára a „törvény”-t (azaz Mózes öt könyvét), a „prófétákat” (azaz Sámuel, a Királyok és a Próféták könyveit), valamint a „szentiratok”-at (különösen a Zsoltárokat, a Példabeszédeket és Jób könyvét), tehát az ószövetség

[32]

könyveit foglalta magában.* Ezek mellett hangzott az igehirdetés Istennek a Jézus Krisztusban végzett cselekedetéről és a szóbeli hagyomány Jézus igéiről és tetteiről. De egy olyan embert, mint Pál apostol, az általa alapított gyülekezetekben felvetődő kérdések és teológiai viták hamarosan arra késztettek, hogy igehirdetésének fontos témáit és következményeit írásban is előadja leveleiben. Ezeket a leveleket az evangélium apostoli kifejtésének bizonyítékaként őrizték meg és gyűjtötték össze. Körülbelül ugyanekkor-az első évszázad közepe táján-kezdtek el a Jézus mondásairól és tetteiről szóló hagyományt is rögzíteni, ami azután idővel a négy Evangélium leírásához vezetett. Így jöttek létre az első évszázad végéig a mai Újszövetségünkben található iratok. De ekkor még senki sem gondolt arra, hogy ezeket a keresztyén Biblia második részeként foglalják össze. Az odáig vezető útnak három szakasza volt:

I. A második évszázad első felében az „Írás”-on még mindig csak az ószövetséget értették. Mellette azonban eligazító, irányadó tekintélye lett az úr igéinek és az apostolok tanításainak is. Jézus egyes mondásait szabadon idézték anélkül, hogy megneveztek volna egy bizonyos evangéliumot. Ezek

azonban gyakran azonosíthatók az első három evangéliumban ránk hagyományozott Igével, ha nem mindig egyeztek is meg vele szóról szóra. Az apostoli igehirdetés forrásául pedig elsősorban Pál leveleinek a gyűjteménye szolgált. De többnyire itt sem törődtek azzal, hogy megnevezzék azt a levelet, amelyből idéztek. Ennek ellenére megvannak már az első jelei annak, hogy az úr és az apostolok tekintélye átvitetik azokra az iratokra, amelyek üzenetét közvetítik.

2. A második évszázad vége felé alapvetően megváltozott a helyzet. Az egyház-egy sereg olyan új tanítással vitázva, amelyek vagy a keresztyén gyülekezeteken belül támadtak, vagy kívülről fenyegettek-most ébredt annak tudatára, hogy tisztázni kell, melyek azok az őskeresztyén iratok,

* Vö. Siegfried Hermann: Bevezetés az ószövetségbe.

[33]

amelyeknek irányadókként az ószövetségek mellett van a helyük. Ezek közösen jelentették a keresztyén tanítás hiteles mértékét (görögül: „kánon”). Indítást erre főként két mozgalom adott: 1. az úgynevezett „gnózis” (vö. pl. 1Tim 6,20), amely egy sereg új evangéliumot és kijelentést termelt ki; 2. a Fekete-tenger menti Szinopéból származó Marcion tanítása, akit ott tanai miatt kizártak a gyülekezetből, s ezért saját mozgalmat indított. Elvetette az ószövetséget, mivel az más Istent jelentett ki, nem a Jézus Krisztus Atyját, s helyére a saját Szentírását tette, amely a Lukács evangéliumának és Pál leveleinek az ő elképzelése szerinti „megtisztított” formájából állt. Az egyház tehát hármassal feladat előtt állt: meg kellett védenie az ószövetség tekintélyét, Marcion leszűkítése ellenében meg kellett állapítani az Új Testamentum (azaz Istennek az emberrel kötött új „szövetség”-e) Szentírásának helyes szövegét és ki kellett selejteznie egy sereg később keletkezett gnosztikus iratot. Ezt a munkát a második évszázad vége felé alapjában véve el is végezték. Mindenképpen irányadónak kellett tartani a négy evangéliumot és Pál leveleinek a gyűjteményét. Ezekhez járult még az Apostolok Cselekedeteiről írt könyv és a két legfontosabb katolikus levél, Péter első és János első levele. Az újszövetségi kánonnak ez az alapanyaga külön egyházhatósági döntés nélkül, egyszerűen az általános egyházi elfogadás révén érvényesült is.

3. A következő másfél évszázadot (kb. 200-367-ig) a teológusok munkája jellemezte. Különbséget kellett tenniük az általánosan elfogadott írások, a hamisított (többnyire gnosztikus) meg a még vitás iratok között. Különösen ez utóbbiakat vizsgálták meg nagy figyelemmel, mivel ezeket sokan igen nagyra becsülték, de általános elfogadásra még nem találtak. A mai kánonból főként a Zsidókhhoz írt levélről meg János Jelenéseiről vitatkoztak sokat. A Zsidókhhoz írt levelet a birodalom keleti felében élő gyülekezetek nagy becsben tartották, Nyugaton azonban a második bűnbánat lehetetlenségéről szóló tanítása miatt elvetették; János Jelenéseit Keleten vitatták erősen az ítélet közeli várása miatt, viszont Nyugaton buzgón olvasták. A mi Bibliánkba fel nem vett írások között főként Barnabásnak egy levele és egy

[34]

„Hermász pásztor” elnevezésű irat talált sok pártfogóra; mindkettő benne is van az egyik legrégebbi újszövetségi kéziratban (Codex Sinaiticus).

Végül is egy középső vonal érvényesült. Mind a hét katolikus levél, valamint a Zsidókhhoz írt levél és a Jelenések könyve felvételével hangsúlyozták a Keletet és Nyugatot egyaránt átfogó tág ökumenikus ölelést. A Hermász pásztorával és Barnabás levelével két, nyilván csak az apostoli tanítás és igehirdetés után keletkezett írást zártak ki.

Ennek a fejlődésnek a végpontját egy aránylag nem is igen jelentős esemény adta meg. Athanasius alexandriai püspök szokása volt, hogy minden évben egy húsvéti körlevélben tudatta

gyülekezeteivel a húsvét ünnepének pontos dátumát, és ezt megfelelő tanítással kapcsolta össze. Kr.u. 367-ben a 39. húsvéti körlevelében megállapította, hogy az ó-és újszövetség könyvei közül melyeket kell olvasni az egyiptomi gyülekezetekben. Mivel már nyilván megérett az idő az ilyen döntésre, a birodalom keleti felében élő, görögül beszélő egyházban ezt általánosan el is fogadták, anélkül, hogy kifejezett zsinati határozatra lett volna szükség. Csak a Jelenések könyvéről vitatkoztak tovább még a X. századig, s a szír egyház egy része ezt a könyvet és a négy kis katolikus levelet sohasem vette fel a kánonába. A latinul beszélő Nyugaton Athanasius döntését fogadták el a IV. század végén, ill. az V. század elején tartott római, észak-afrikai és galliai zsinatok, s ezzel az Újszövetség a mai terjedelmében de facto kötelező lett a római katolikus egyházban. A reformáció egyházai-Luthernek a Zsidókhoz írt levéllel, Jakab és Júdás levelével, valamint a Jelenések könyvével kapcsolatos kezdeti aggodalmait ellenére is-elfogadták ezt. Az óegyház kánoni döntése tehát nem volt azonnali önkényes lépés, amelyet valamilyen testület határozott volna el és kényszerített volna rá az egyházra. Egy hosszú folyamat zárult le vele, amelyben maguk az írások vívták ki és tartották meg tekintélyüket. Ebben a folyamatban a két kritérium: a) egy-egy irat apostoli volta-aminek nem kellett feltétlenül azt jelentenie, hogy az egyik apostol volt a szerzője (lásd Márk és Lukács evangéliumát meg a Zsidókhoz írt levelet), hanem hogy a jellegét a Krisztus eredeti (apostoli)

[35]

hirdetése jelentette; b) és ökumenikus volta-azaz általános elismertsége volt. Ezeknek az írásoknak az újszövetségi kánonba való felvétele az apostoli kor alapvető és irányadó bizonyágtétele kellett hogy legyen Krisztusról. Így tudták megvédeni az egyházat biztonságosan a későbbi hagyomány elburjánzásának és az igaz tan tévtanírással való meghamisításának a veszélyével szemben.

B) Az újszövetségi írások keletkezése és üzenete

I. A történeti könyvek

A Luther-Biblia kiadásaiban az ószövetség mintájára a négy evangéliumot és az Apostolok Cselekedeteiről írt könyvet a „Történeti könyvek” címszóval foglalják egybe. Valóban közös bennük az, hogy amit hirdetni és tanítani akarnak, azt Istennek a Názáreti Jézus és az ősegyház történetében végzett munkálkodásáról szóló elbeszélés formájában adják tovább. Isten kijelentése az Újszövetség számára nem időtlen mítosz, hanem az emberi történet idején és terén belül ment végbe. Az óegyház számára azonban az evangéliumok jelentősége messze felülmúlta az Apostolok Cselekedeteiről írt könyvét. Ugyanis a Názáreti Jézus élete, halála és feltámadása vetette meg az első keresztyének igehirdetésének és missziójának az alapját, ezért voltak a róla szóló evangéliumok a legfontosabbak.

1. Az evangéliumok

A négy evangélium megegyezik abban, hogy az Isten megváltó munkájáról szóló üzenetet a Názáreti Jézus cselekedeteiről, tanításáról, haláláról és feltámadásáról mondott elbeszélésben bontakoztatják ki. Abban is egyek, hogy Jézus nyilvános tevékenységének kezdete összekapcsolódik bennük Keresztelő János fellépésével; hogy ez a tevékenység együttjárt egy tanítványi kör összegyűjtésével, csodatételek-

[36]

kel és teljhatalmú tanítással, és hogy ez a tevékenység Jézus kereszthalálával ért erőszakos véget. De ebben a halálban ők a megalkuvás nélküli szeretet és odaadás élésének Isten üdvtervében előrejelzett következményét látták és beszámoltak a tanítványoknak a Feltámadással való találkozásairól, amelyekből bizonyosságot nyertek arról, hogy Isten feltámasztotta Jézust a halálból, igazolta Messiás-voltát és megtette őt a végső időkbeli műve beteljesítőjévé. Ez írások „evangélium” címe szokatlan. Ez a szó tulajdonképpen „jó hír”-t jelent, s a keresztyének eredetileg nem elbeszélő írásművet értettek rajta, hanem az Isten Jézus Krisztusban végzett üdvözítésének hírüladását (vö. Róm 1,16-17). De már az 1Kor 15,3-8-ban olvashatjuk Isten üdvözítése alapvető adatainak a felsorolását Jézus sorsában, mint a Pál által hirdetett „evangélium” (1Kor 15,1) összefoglalását.

Ehhez a szóhasználathoz kapcsolódhatott Márk, aki elsőként adott összefoglaló beszámolót Jézus tevékenységéről s ezt az írását ezzel a mondattal kezdte: „Jézus Krisztus (az Isten Fia) evangéliumának kezdete” (Márk 1,1). Bár a többi evangélista másként kezdte a könyvét, az ősegyház ezeket a könyveket az „evangélium” címmel látta el, közben azonban ragaszkodott ahhoz, hogy itt egy olyan „jó hír”-ről van szó, amelyet négyféleképpen adnak elő, amennyiben így fogalmaztak: „Evangélium Máté, Márk, Lukács, ill. János (beszámolója) szerint”.

A négy evangélium összehasonlításából hamarosan megállapítható, hogy János az események lefolyásának elbeszélésében és Jézus igehirdetésének bemutatásában külön úton járt, míg az első három evangélium számos egyezést mutat egymással. Jézus egész tevékenységét egy első galileai időszak, egy Jeruzsálemben vetető hosszabb útja és ottani fellépése, végül pedig kereszthalála helyi és időbeli keretébe illesztették. Ezzel szemben János Jézus több jeruzsálemi útjáról is tud különböző ünnepek alkalmából (Jn 2,13; 5,1; 7,1-10). Az első három evangélium a számos eseményről és Jézus beszédeiről sorrendben és szó szerint is aránylag egybehangzóan tudósít, úgyhogy ezeket három hasábon

[37]

egymás mellett szemlélve („szinoptikusan”) lehet bemutatni. Ezért nevezték el ezeket „szinoptikus” evangéliumoknak.

Persze ezek között is van sok-sok eltérés a szerkesztésben, a hagyományanyagban és a szavakban is, úgyhogy fel kell tennünk a kérdést: Hogyan került sor egyrészt a megegyezésekre, másrészt a különbségekre? Megpróbálták ezt azzal magyarázni, hogy különböző tanúk beszámolóit ugyanarról az eseményről mindig mutatnak bizonyos eltéréseket. De ez a magyarázat nem kielégítő, mivel a tények pontosabb vizsgálatakor kiderül, hogy a három evangélium között írásbeli függőség van, azaz kölcsönösen felhasználták egymás anyagát. De melyik evangélista melyik evangéliumot ismerte?

Ma már szinte általános az a felfogás, hogy Márk írta az első evangéliumot, s ez szolgált alapul Máté és Lukács evangéliumához, mivel messzemenően követik az ő sorrendjét és szinte egész hagyományanyagát átveszik. Feltételezik továbbá, hogy a Máténál és Lukácsnál egyaránt megtalálható hosszú beszédek (vö. pl. a Mt 5-7-beli Hegyi Beszédet és a Lk 6,20-59-beli ún. mezei prédikációt) egy másik forrásműből valók. Mivel abban főként Jézus szavai (görögül: „logion”-jai) és példázatai foglaltattak, úgy beszélnek róla, mint „Logion-forrás”-ról, vagy egyszerűen csak forrásról (németül: Quelle, rövidítve: Q). Ezért a szinoptikus evangéliumok keletkezéséről vallott eme feltevést a „kétforráselmélet”-nek nevezik. Ezen kívül mind Máté, mind Lukács hozzájuthatott Jézus tanítását és cselekedeteit leíró más forrásokhoz is, úgyhogy beszélnek az ő „külön anyaguk”-ról is.

A szinoptikus evangéliumok ilyen pontos összehasonlítása egy fontos felismeréshez vezetett el. Egyrészt igen megbízhatóan számolnak be Jézus beszédeiről és cselekedeteiről, másrészt azonban a közöttük meglévő különbségeket nemcsak a különböző forrásanyag okozhatta, hanem az is, hogy elbeszélésüket határozott gyülekezeti helyzetre nézve fogalmazták meg. Nemcsak a múlt

eseményekre akartak emlékeztetni, hanem beszámolójukkal arról a Jézus Krisztusról akartak bizonyosságot tenni, aki él s akinek a szava és cselekedete a jelenben is valóság. Ezzel a háttérrel közöljük az egyes evangéliumok keletkezésével és sajátosságával kapcsolatos alábbi gondolatokat:

[38]

Máté evangéliumát az ógyházi hagyomány szerint a tizenként apostol közé tartozó vámszedő Máté írta (Mt 10,3; elhívásának leírását a Mt 9,9 tartalmazza; de a párhuzamos helyek : Mk 2,13-14 és Lk 5,27-28 szerint ennek az embernek Lévi volt a neve). Magában az evangéliumban semmilyen utalás sincs a szerzőre és az ő személyes szemtanú voltára. Sok magyarázó ezt azért sem tartja valószínűnek, mert az evangélista a maga munkáját Márk evangéliumára alapozta. Akkor viszont azt kell megmagyarázni, hogy az evangélium igen régről való címe miért nevezi szerzőként éppen az egyébként teljesen ismeretlen Mátét. A legegyszerűbb magyarázat az, hogy az evangélista műve a gyülekezeteknek a tanítvány Máté (= Lévi?)-ra hivatkozó hagyományában gyökerezik. Az evangélista művét egy zsidó-keresztyén gyülekezetnek írja, amely éles viták után szakadt el a zsidó zsinagógától (vö. a gyakori „zsinagógáik” szóhasználatot: 4,23; 9,35; 10,17 stb.). Jeruzsálem feldúlására mintha már visszatekintene (vö. a Mt 22,7-et a Lk 14,16-24-gyel), ezért a legtöbb magyarázó Kr.u. 80 körülre teszi az evangélium keletkezését.

A zsidóságból való származását azonban semmiképpen sem tagadja. Kiemeli Jézus történetének az Ószövetséghez való kapcsolódását, amikor az ószövetségi igék idézésének egy bizonyos formájával, az úgynevezett reflexiók (visszatekintve a hitelességüket igazoló) idézéssel állapítja meg beteljesülésüket Jézus életében (vö. 1,22-23; 2,15.17-23; 4,14-16; 12,16-21 stb.).

Hangsúlyozza a törvény és a farizeus írástudók tanításának érvényességét (ellentétben a cselekedeteikkel, vö. 5,17-21; 23,1-3), valamint Jézus és tanítványai küldetésének eredetileg a zsidó népre való korlátozását (10,5-6; 15,24). De Jézusnak a hivatalos zsidóság részéről való elutasítása, amely a 27,25 szerint a haláláért a felelősség vállalásában érte el a csúcst, okozta a tanítványoknak minden néphez való elküldését (28,18). A zsidó nép sorsa most intelem kell hogy legyen a pogánykeresztyének számára: félre ne ismerjék Jézus üzenetének a komolyságát, ne éljék keresztyénségüket következmények nélkül (vö. 21,43; 22,11-13). Ugyanis az az új és üdvös dolog Jézus

[39]

igehirdetésében, amiért elutasították őt a farizeusok és az írástudók, az az ő teljhatalmú és radikális értelmezése volt Isten akarataról a szeretet parancsolata szempontjából (vö. 5,21-48; 9,13; 12,7; 22,34-40).

A Jézusról szóló megváltó üzenet tartalma Máté számára mindenekelőtt az ő tanítása, amelyet a hagyományozott logionok alapján öt nagy beszédben foglalt össze (5-7; 10; 13; 18; 24-25. fejezet), s ez kell hogy legyen a tanítványok húsvét utáni igehirdetésének a tartalma is (28,20). Jézus, mint a tökéletesebb igazság (l. 5,20) tanítója, áll az evangélium középpontjában. Ezzel azonban nem rak elviselhetetlen terhet az emberekre, hanem éppen azokat szólítja felszabadult, teljesebb életre, akik az emberi rendelkezések és törvények alatt roskadoznak (11,28-30).

Márk evangéliumának a szövege szintén nem nyújt semmilyen utalást a szerzőre és annak nevére nézve. A címben rejlő megjelölést ösidők óta arra a János Márkra vonatkoztatták, aki Jeruzsálemből származott (ApCsel 12,12), Pállal és Barnabással együtt indult az első missziói útra (ApCsel 12,25), de erről hamarosan visszafordult (ApCsel 13,13) s ezért később meghasonlást okozott Pál és Barnabás között (ApCsel 15,37-39). De úgy látszik, azután ismét visszatért Pál körébe (Filem 24; Kol 4,10; 2Tim 4,11), és Péter is kísérőjének nevezi Rómában (1Pt 5,13). Egy későbbi hagyomány (Papias, Kr.u. 130 körül) Péter levelei görög fordítójának mondja őt s evangéliumában Péter tanításának a feljegyzését látja. A mű maga természetesen semmit sem árul el Péter esetleges

közvetlen hatásáról, és sokan még Márk szerzőségében is kételkednek, mivel a szerző, úgy látszik, nem ismerte jól Palesztina földrajzát (Mk 7,31; 10,1; 11,1) és alig él a páli teológia fogalmaival. Ezzel szemben viszont fel lehet tenni a kérdést, hogy miért tulajdonították volna ezt az evangéliumot egy nem is apostoli személynek, ha nem tudták, hogy ki az igazi szerző. Az ókori írók földrajzi elképzeléseit nem mérhetjük a mi mércénkkel, s egy Jézusról szóló hagyománygyűjteményben nem is lehet páli fogalmakat várni. A szerző mindenesetre egyszerű görögséggel ír pogány-keresztény olvasókörenek (talán rómaiaknak), akiknek ő a zsidó szavakat és szokásokat lefordítja, illetve meg-

[40]

magyarázza. Jézus apokaliptikus beszédének a sürgető hangja (vö. különösen 13,14) azt a benyomást kelti, hogy ez az evangélium Jeruzsálemnek a Kr.u. 70-ben bekövetkezett lerombolása előtti utolsó években íródott.

Márk volt nyilván az első, aki a Jézus tetteiről és szavairól külön-külön, vagy kisebb gyűjteményekben közösen forgó elbeszéléseket a passió történetével együtt Jézus működésének egységes beszámolójává foglalta össze ezzel a címmel: „Jézus Krisztus, az Isten Fia evangéliuma” (1,1). Márk evangéliumát ezért „részletes bevezetéssel ellátott passió történet”-nek nevezik (Martin Kähler).

Különös nyomatékokat nyernek nála Jézusnak a démonok felett aratott győzelmeiről szóló beszámolók. Jézusnak a Gonosz hatalma feletti teljhatalmával tör magának utat Isten uralma a szenvedés és megkötözöttség világában. Az evangélista az ilyen gyógyításokról és ördögözésekről szóló elbeszélések után, amelyek Jézus isteni hatalmát tanúsítják, sajátos módon igen hangsúlyozottan tiltja, hogy ezekről beszéljenek (1,25.34.44; 5,43; 7,36; 8,26.30). Ezzel kapcsolatban beszélnek Jézus „messiási titká”-ról. Márk azért dolgozza ki oly erősen a hagyománynak ezt a vonalát, mert meg van győződve arról, hogy Isten Fiát, aki csodákkal és jelekkel jelentette ki magát, csak akkor lehet igazán megismerni és megvallani, ha a szenvedésekbe vezető útját Isten akarata szerint valónak értik meg és ebben követik őt (vö. 8,27-9,13 és 15,39). Márk tehát Jézust Isten rejtett Fiaként mutatja be, akit még a saját tanítványai is félreértenek s akit ilyennek csak a kereszt alatt ismernek fel. Pedig az ő teljhatalommal végrehajtott tetteiben félreérthetetlen volt Isten jelenléte. Márk ezzel a kereszt teológiájának Pál által mindvégig hangoztatott, de önálló képviselője.

Lukács evangéliumá-nak szerzője az egyetlen evangélista, aki előszavában beszámol a munkásáról (1,1-4). Ez az előszó, amely ajánlás jellegét viseli, a szerzőt művelt írónak mutatja, aki művét az antik történetírók hagyományába szeretné állítani. A saját személyéről, sajnos, nem mond semmit. A cím mindenesetre arra az orvos Lukácsra utal, akit Pál is említ néhány levelében (Filem 24; Kol 4,14; 2Tim 4,11). Míg ez a megemlékezés az azonos szerzőtől származó

[41]

Apostolok Cselekedeteire nézve felvet néhány problémát (lásd alább az Apostolok Cselekedeteiről szóló szakaszban), az evangéliumra nézve alig hangzottak el ellenvetések, főként mivel a mű előtörténetére vonatkozó adatok (1,2-3) is jól megegyeznek a kétforráselméletnek a feltételezéseivel. Az evangélista városi környezetben élő pogány-keresztény olvasóknak ír, de Márk evangéliumán és a Logion-forrásokon kívül támaszkodhatott a maga külön anyagának régi, megbízható Jézus-hagyományára is. Mindenesetre feltűnő, hogy Jézus halálát főként egy igaz ember példaadó szenvedéseként írja le (vö. különösen 23,33-49) s kevésbé emeli ki annak megváltó jellegét. Másfelől viszont Jézus egész munkásságában igen erőteljesen a bűnösök és szegények Megváltójaként mutatkozik, amihez főként éppen a külön anyag előadása járul hozzá (4,18-19; 6,20-22; 14,16-24, 15; 18,9-14). Ehhez járulnak még a gazdagság veszélyeire vonatkozó

nyomatékos intelmek (6,24-25, 12,16-21; 16,19-31), valamint az irgalmasság és a szeretet magatartásának ajánlása (10,25-37).

Lukács előadásában Jézus életútjának a célja a feltámadása és felmagasztaltatása volt, amelyek alapján nyertek a tanítványok felhatalmazást, hogy minden nép között hirdessék a megtérés és a bűnbocsánat útját (24,47; vö. ApCsel 1,b-8; 5,31-32; 17,31). Így kerül Jézus története „az idő középpontjába” (Hans Conzelmann): Ide vezet Isten ószövetségi népének a története (vö. 16,16 és az ószövetségi kegyesség mintaszerű bemutatását az 1,6-2,52-ben), s innen indul ki az apostoli misszió útja (ezt írja le az Apostolok Cselekedetei-ről szóló könyv).

Ez az evangélium valószínűleg Kr.u. 80 körül keletkezett.

János evangéliuma az egyetlen evangélium, amely kifejezetten szemtanúra hivatkozik mint szerzőre. Általában azzal a tanítvánnyal azonosítják, „akit Jézus szeretett” (13,23; 21,24; vö. 19,35). Mégsem tudjuk bizonyosan, hogy ki ennek az evangéliumnak a szerzője. Bár ezt a tanítványt a cím közlése alapján gyakran azonosítják Jánossal, Zebedeus fiával és Jakab testvérével, de e testvérpárt az evangélium csak futólag említi meg (21,2), s itt hiányoznak szinte mindazok az esetek velük kapcsolatban, amelyek a szinoptikus evangé-

[42]

liumokban fontos szerepet játszanak. Mivel egy korai tanú (Papias, Kr.u. 130 körül) ismert egy másik János nevű tanítványt is, felvetődött a kérdés, nem ő írta-e az evangéliumot, aki valószínűleg a jeruzsálemi tanítványi körhöz tartozott (vö. 18,15). Ez megmagyarázná, miért kerülnek előtérbe ebben az evangéliumban más hagyományok, mint a szinoptikusokban, amelyeknek inkább a galileai tanítványi kör volt a forrásuk. De a szerzőség kérdését nyitva kell hagynunk.

Nyilvánvaló, hogy ez az evangélium nem egyhuzamban íródott. A 21. fejezetben a 20,30-31-beli zárószavak után feltétlenül utóíratot kell látnunk; hasonló megállapítás tehető a 15-17. fejezeteknél is a 14,30-31 után. Így tehát ez a tanítvány nem a végleges szöveg írója, hanem csak értelmi szerző és az elmondottak valóságának biztosítója. Üzenetét egy tanítványi kör elé tárta, akik azután tovább elmélgtek és alakítottak rajta, míg végül két vagy három szakaszban le is írták. Ennek a folyamatnak még az első évszázad vége előtt be kellett fejeződnie, mert az eddig talált egyik újszövetségi kézirat, az 52. számú papyrusz, a Jn 18 egy töredéke Egyiptomból, s az Kr.u. 100 és 125 között keletkezhetett.

Az ilyen fajta keletkezés magyarázatul szolgál az evangélium sajátosságára is. Egyrészt sok olyan földrajzi és kronológiai részletet közöl, amelyek a szinoptikusoktól függetlenül igen hangsúlyosak és történelmileg is figyelemre méltóak. Másrészt Jézus tanításának egy egészen új formáját közli olvasóival, amelynek középpontjában nem Isten országának a hirdetése áll, hanem az ő személye. Az a gyakori magyarázat, hogy itt azt olvashatjuk, hogyan beszélt Jézus titokban a tanítványaival, nem állja meg a helyét, mivel János evangéliumában Jézus a kívülállókhöz is így szól. Továbbá itt Jézus üzenetének egy új helyzetben való továbbadásával van dolgunk, amelyben mindenekelőtt azon fordul meg minden, hogyan lehetséges Isten kinyilatkoztatása a sötétség és a bűn világában. Abban a korban sokak gondolat-és érzésvilágában megszakadt a kapcsolat Isten és a világ között. A szakadék áthidalhatatlannak látszott, s a világ mintha reménytelenül ki lenne szolgáltatva a Gonosznak és a megsemmisülésnek.

[43]

Ebben a világban hogyan található meg az út Istenhez? Az evangélium válasza: A Názáreti Jézusban Isten kijelentett Igéje lett emberré s ebben az üdvét veszített világban felragyogtatja Isten jelenvalóságának dicsőségét. Már az evangéliumnak a bevezetésében, az úgynevezett „Prológus”-ban (1,1-18) elkezdti az evangélista énekét az „Ige” hatásáról, amellyel teremtett Isten mindent, amely Istenhez hívja az embereket, de mindig elutasításra talál, míg most a Názáreti

Jézusban „testté” nem lett.

Ezt a hitvallást azután az evangélium elbeszélő formában fejti ki. Aki hittel megnyitja magát Jézus üzenete előtt, az „meglátja” szavaiban, tetteiben, halálában és feltámadásában Isten dicsőségét; az ő személyében megismeri Isten szeretetének és az ember felé fordulásának igazságát és valóságát.

2. Az Apostolok Cselekedetei

Az Apostolok Cselekedetei, miként az előszó (1,1-2) mondja, ugyanattól a szerzőtől származik, mint a Lukács evangéliuma. Hogy e könyv egyes helyein felbukkan a „mi” többes szám első személyű személyes névmás (16,10-17; 20,5-15; 21,1-18, 27,1-28,16), az azt a meggyőződést látszik igazolni, hogy ez az „orvos Lukács” (lásd a Lukács evangéliumáról szóló szakaszt). Mivel azonban néhány esetben közlése nem egyezik meg a Pál leveleiben mondottakkal (pl. az ApCsel 9,26; 11,210 és 15,1-29-ben Pálnak három jeruzsálemi látogatását említi meg, viszont Pál a Gal 1,17-18-ban és a 2,1-ben csak két látogatásáról beszél) s mivel Pálnak itt feljegyzett beszédeiből hiányoznak a specifikusan páli témák (kivéve a 13, 18-at), sok magyarázó kétli a Lukács szerzőségét s a többes szám első személyű személyes névmás használatát csak az elbeszélés stiláris eszközének tartja, ami a görög irodalomban máshol is előfordul. De nem szabad elhamarkodottan ítélnünk. A szerző igen jól tájékozott Pál utazásainak egyes szakaszairól s legalábbis használhatta Pál köréből valóknak az úti beszámolóit (vö. 13,4-14,28; 15,35-21,16).
Vannak tehát olyanok, akik a többes szám első személy-

[44]

ben írt úti napló szerzőjének Lukácsot tartják. De nem lehet kizárni annak lehetőségét sem, hogy az egész művet ő írta. Az ógyház történetében elég példa van arra, hogy egy-egy teológus tanítványai egészen más szemszögből írják le mesterüket, mint ahogy mi tennők az ő saját írásainak tanulmányozása jellemzi Lukács is Pál munkásságát a későbbi páli iskola szemléletéből.

A könyv elkészítésének ideje mindenképpen vitatott. A le nem zárt vége miatt (28,30-31) némelyek úgy vélik, hogy még Pál fogsága idején (azaz Kr.u. 60 körül) írták Rómában. Ez Lukács evangéliumának is a korábbi elkészültét jelentené. De sok jel mutat későbbi keletkezésre (esetleg Kr.u. 80 és 90 között). Hogy Lukács Pál fogságának a végéről nem beszél, az összefügghet azzal, hogy római íghirdetői tevékenységének bemutatásával elérte előadása célját. Ez a könyv sem nem az apostolok története, sem nem Pál életrajza, hanem az őskeresztyén misszió története annak az útjának a példáján, amely Jeruzsálemben, Samárián, Antióchián, Kis-Ázsián és Görögországon át vezetett el egészen Rómaig, az akkori világ központjáig, ahonnan az 1,8 jövendölése szerint-tovább „a föld végső határáig” juthatott.

Az az üdvtörténeti vonal, amelyet Lukács ezzel az evangéliumától az Apostolok Cselekedetein végig meghúsz, meg határozottabb lesz ama sok utalás által, amelyek a gyülekezeteknek és vezetőiknek a Szentlélektől való ihlettségére és különleges vezetésére mutatnak (2,10; 13,2; 15,28; 16,7.9). De ez a mű nemcsak az evangéliumnak a pogányokhoz vezető útját dokumentálja, annak fájdalmas fonákját is, az üzenete elutasítását a zsidóság nagy tömegei részéről ahogy ezt a könyv végén (28,25-28) összefoglalva még egyszer megállapítja.

Az apostoloknak az a sok beszéde, amelyeket Lukács továbbad, bizonyára nem gyorsírással feljegyzéseken alapult, hanem az ő rekonstrukciói az őskeresztyén kor régi prédikációs vázlatai alapján. Teológiailag úgy mutatják meg ezek a beszédek az őskeresztyén misszió útját, mint ama Jézus Krisztus üzenetének a történetét, akit Isten feltámasztott a halálból, hogy általa nyissa meg zsidók és pogányok számára a megtéréshez és a bűnök bocsánatához vezető utat.

[45]

II. A Levelek

Sajátos módon az Újszövetségnek valamennyi irata, melyeket „tanító könyveknek” lehetne nevezni (lásd a Bevezetést az Ószövetségbe), levél vagy levélszerű írás. Talán itt mutatkozik meg Pál apostol működésének példaadó ereje, akinek az életében a gyülekezetekhez és munkatársakhoz írt levelek igen fontos szerepet játszottak.

1. Pál levelei

A hagyományosan Pálnak tulajdonított 14 levél közül a Zsidókhoz írt levél nem tőle származik. A többiek között gyakran emlegetnek két külön csoportot: a fogságból írt levelekét (Efezusba, Filippibe, Kolosszéba és Filemonhoz) meg a pásztori, azaz lelkipásztori levelekét (1. és 2. levél Timótheushoz, Tituszhoz); a Római, az 1. és 2. Korinthusi és a Galata levelet olykor a „fő levelek”-nek is nevezik, mivel ezekben fejt ki Pál teológiája főbb témáit, s mindig is ezek voltak a páli teológia legmegbízhatóbb és legfontosabb dokumentumai. E levelek hosszúsága az ókori viszonyokhoz képest szokatlan; külső és belső formájukat nyilván annak köszönhetik, hogy Pál vitapartnereit teológiai érvekkel igyekezett meggyőzni s nem pusztán előírni nekik, hogy mit higgyenek.

A Rómaiakhoz írt levél a 15,22-29-ben pontos felvilágosítást ad keletkezésének idejéről és okáról. A jeruzsálemi gyülekezet számára rendezett gyűjtés eredményének átadása után Pál Rómába akar menni, hogy onnan induljon hispániai missziójára. E látogatás bejelentése a levél külső indítéka, s ezt a levelet minden bizonnyal Kr.u. 56 tavaszán Korinthusban írta. Mivel munkaközösséget szeretne kialakítani a római keresztyénnel, részletesen leírja nekik igehirdetése fő irányvonalait. A galáciai pogánymissziónak a törvény alól való felszabadulásáért folytatott korábbi vitáinak, valamint a korinthusi összetűzéseknek a teológiai eredményei mind belekerültek előadásába, úgyszólván a Rómaiakhoz írt levél a római birodalom keleti felében végzett misszi-

[46]

ójának lezárása után a páli teológia összefoglaló közbenső mérlegét adja (vö. 15,15-24).

A levél témája Isten igazsága, azaz az ő megbízható hűsége és hozzánk fordulása, amely a Jézus Krisztusról szóló evangéliumban jelentetik ki (1,16-17). Ez az eredete annak az Istenhez fűződő megújult viszonynak, amelyet a hit tesz lehetővé a számunkra (1-4. fejezet), ebben van az Istenben élt új élet ereje és tartása (5-8. fejezet), Izrael reménységének az alapja (9-11. fejezet), valamint ez nyújt segítséget és ad eligazítást a gyülekezetben és a világban élt mindennapi életünk számára (12-15. fejezet).

Ez a levél tehát a megigazulás páli tanításának összefoglaló leírását adja. Az a meggyőződés, hogy „hit által igazul meg az ember a törvény cselekvésétől függetlenül” (3,28), nemcsak lehetővé teszi Pálnak, hogy az evangéliumot a zsidóság határain túl is hirdesse, hanem határozottan az emberi önmegigazulás minden formájának a végét is jelenti és igazolja a minden ember számára minden feltétel nélküli kegyelem üzenetének az érvényességét. Egyúttal megteremti annak előfeltételeit is, hogy az ember felszabaduljon a bűn kényszere és az önmegigazulás nyomása alól s képessé váljék a valódi felelősségre Istennel szemben meg az igazi közösségre embertársaival.

A Korinthusiakhoz írt első levél olyan gyülekezetnek szól, amelyet maga Pál alapított (valószínűleg Kr.u. 50-ben: vö. ApCsel 18,1-17) és amellyel másfél évig élt együtt. A gyülekezetben támadt nehézségekről szóló hírek alapján (1, 11; 16,17), amelyekről hosszabb efezusi tartózkodása idején hallott (bizonyára a Kr.u. 55. év elején; vö. ApCsel 19), részletesen foglalkozik a problémáikkal és válaszol a kérdéseikre (vö. 7,1; 8,1; 12,1; 16,1). A gyülekezetben egymással vetélkedő csoportok alakultak (1, 10-4,21), igen eltérő felfogások keltek lábra a szexualitika kérdéseiről (vö. az 5-6. fejezetet a 7. fejezettel), vitára került sor a bálványáldozati hús fogyasztásáról (8-10. fejezet), az

istentisztelet alatti magatartásról (11. fejezet), a lelki ajándékok jelentőségéről (12-14. fejezet) és a halottak feltámadásának értelmezéséről (15. fejezet). Mindeme jelenségek közös alapproblémája, úgy látszik, valamilyen rajongó keresztyénség, amely már a

[47]

mennyben gondolja és lélekben már a Krisztussal egyesülve látja magát (vö. 4,8), ezért megveti mindazt, ami a testre tartozik és inkább a látványos lelki ajándékokra és spekulatív bölcsességre törekszik.

Pál ezzel megmentő üzenetként a keresztről szóló tanítást szegezi szembe. Aki azt elfogadja, az tudja, hogy csak kegyelemből él, de éppen ezáltal lesz képes a másokért való felelősségvállalásra és a gyülekezetnek olyan közösséggé való formálására, amelyben a tagok vetélkedés helyett egymást segítik az Istentől kapott kegyelmi ajándékokkal (vö. 1,18-2,5; 8-10. fejezet; 11,17-34; 12-14. fejezet).

A Korinthusiakhoz írt második levele nem sokkal az első után íródott. Egy fájdalmas közjáték után a Korinthusban tett rövid látogatás alkalmával (2,5-11; 7,12; 3,2) és egy heves, „könnyhullatással” írt levél után (2,3-4; 7,8) küldte el Pál Titust Korinthusba azzal a megbízatással, hogy kísérelje meg a megbékítést. Türelmetlenül utazott elébe és aggódó várakozás után találkozott vele Macedóniában. Titusz jó híreket hozott neki (2,12-13; 7,5-16). Ebben a helyzetben írja Pál ezt a levelet és tér ki benne ismét a már legyőzött nehézségekre. Más keresztyén igehirdetők hatására, akik különleges jelenésekkel, extázisokkal és ragyogó írásmagyarázattal dicsekedtek, Korinthusban Pál szemére vetették fellépésének gyengeségét, a mélyreható igemagyarázat hiányát, sőt voltak, akik még apostoli elhivatottságát is kétségbe vonták (3,7-8; 5,11-12; 10,1-11; 11,6.20-21; 12,1). Pál azonban megtanulta, hogy a Megfeszítettet követve a veszedelmekben és szenvedésekben Isten vezetését lássa, s bizakodását ne a saját erejébe vesse, hanem csakis Istenbe (1,9; 4,7; 12,9). Éppen az emberi gyöngeség „cserépedényében” nyilvánul meg Isten Igéjének és az új szövetség dicsőségének teremtő ereje (3,4-4,6).

Ebben a levélben tehát bizonyágtétel hangzik el arról, hogyan alkalmazta magára és hogyan élte át egzisztenciálisan Pál a keresztnak és a kegyelemnek általa hirdetett teológiáját.

A vita újabb fellobbanása a 10-13. fejezetben és a 2,14-től 7,4-ig tartó tulajdonképpen kitérés azt sugallja, hogy a levélnek ezek a részei eredetileg azokból a levelekből valók

[48]

voltak, amelyeket Pál az első és a második Korinthusi levél között írt, tehát pl. a 2,3-4-ben és a 7,8-ban említett „könnyhullatásos” levélből. De nehéz belátni, hogy mi bírhatta ennek utólagos összefoglalására egy levélben.

A Galata levél Galácia gyülekezeteihez szól. Ez a tartomány a mai Ankara vidékén terült el. Ezeket a gyülekezeteket Pál a második missziói útján alapíthatta (ApCsel 16,6) s harmadik útján ismét meglátogatta (ApCsel 18,23). Röviddel ezután kapta a hírt, hogy ott olyan emberek léptek fel, akik azt állítják, hogy a keresztyén hit teljességéhez szükséges a Mózes törvényének a megtartása és a körülmetélkedés, mint annak a szövetségnek a jele, amelyet Isten kötött az ő népével. Pál látja, hogy ez gyökerében fenyegeti a galáciaiak hitét és Kr.u. 54-ben vagy 55-ben elkötelezett levelet ír nekik, amelyben hatásosan kapcsolja össze a nyomatékos intelmet és az esengő kérelmet a teológiai érveléssel. Az első és második fejezetben leírja a maga különleges elhívását az evangéliumnak a nem-zsidók közötti hirdetésére; a harmadik és negyedik fejezetben az ószövetségből bizonyítja a hitből való megigazolást; az ötödik és hatodik fejezetben pedig vázolja az evangélium szabadságának következményeit a személyes életvitelben, azaz a szeretetben élt életet.

Így vált a galáciai helyzet Pál számára indítékká, hogy világosan és félreérthetetlenül fogalmazza meg az ő megigazolástánát és kimutassa annak alapvető jelentőségét. Az Istennek a Jézus

Krisztusban végzett üdvözítésébe vetett bizalmat semminek sem lehet és szabad felülmúlnia vagy helyettesítenie. Ez a bizonyosság óv meg az üdvösségünk Felőli újabb bizonytalanságtól és szorongástól és ez szabadít fel a szeretetben és a másokkal való törődésben élt életre.

Az a könyv, amely az Efézusiakhoz írt levél címet viseli, több talányt is jelent a magyarázóknak. Egyes fontos kéziratokban hiányzik az 1,1-ből az "Efesusban" szó. Talán a kis-ázsiai gyülekezetekhez írt olyan körlevéllel van dolgunk, amelybe csak itt vették bele az Efesusnak szóló címzést? Ez magyarázat lehetne arra, hogy miért nem foglalkozik a levél egy gyülekezet sajátos kérdéseivel, és miért olyan személytelen a hangneme, amely érthetetlen, ha olyan gyülekezethez szól, amelynek körében Pál az ApCsel 19,1-20,1 szerint

[49]

több mint egy évig élt. Egy másik probléma: Ez a levél némelykor szinte szó szerint egyezik a Kolosséiakhoz írt levéllel, stílusában és tartalmában viszont különbözik a többi páli levéltől. Vajon Pál megbízásából egy munkatársa fogalmazta meg, vagy egy írnok adta ki Pál nevében a Kolosséi levél felhasználásával? Ez utóbbi feltevést ma sok exegéta vallja, mivel a levél tematikája inkább az apostoli kor utáni időre utal (Kr.u. 80 körülre). Ebben az esetben ez az írás nem is lenne szűkebb értelemben vett levél, hanem valamilyen traktátus, vagy tanító irat a páli misszió gyülekezeteinek. Ennek felel meg az érvelés sajátos volta is. Nem a gyülekezetben felmerülő kérdésekkel és problémákkal foglalkozó vitából nő ki, hanem meditatív módon a levél elején felhangzó magasztalásból és hálaadásból fejlődik ki. Magasztalja Isten üdvözítő cselekedetét annak mélységében, szélességében és erejében (1. fejezet), valamint az irgalmasságának nagyságát, amelyet megmutatott a pogányok elhívásában (2,1-10). Krisztus egyaránt hozott békességet zsidóknak és pogányoknak s őket egyházában olyan organizmussá egyesítette, amelynek az egész világra hatással kell lennie (2,11-3,20). Amit Isten a Krisztusban cselekedett, arra alapozódik a gyülekezethez és tagjaihoz intézett intelem, hogy őrizték meg az egyház egységét (4,1-16) és életüket minden téren a Krisztus szeretetéből alakítsák felelősséggel (4,17-6,20).

Ebben már felsejlik valami azokból az aktuális problémákból is, amelyek e levél háttérében álltak: az úgynevezett gnózis fenyegető veszélye, amely Krisztus mellőzésével akart bevezetni a teremtés és a megváltás mélyebb titkaiba, a zsidó-és pogány-keresztyének egymástól való elidegenedésének veszélye, valamint annak a szükségessége, hogy az apostoli kor végén is biztosítsa az apostolok üzenetének az érvényességét.

A Filippibeliekhez írt levél olyan gyülekezethez szól, amellyel Pál a második missziói útján történt megalapítása óta (Kr.e. 49-50 körül; vö. ApCsel 16,11-40) különösen szívélyes kapcsolatban maradt (vö. a 4,15-16-ot és az ApCsel 18,5-öt a 2Kor 11,8-9-cel). Pál ezt a levelet börtönből

[50]

írja (1,12-14). Megírására az indítja, hogy köszönetet mondjon azért a támogatásért, amelyet Epafroditosz hozott el neki (4,10-19), s hogy visszaküldje ezt a munkatársát az éppen kiállt súlyos betegsége után (2,25-30). A fogság helyének hagyományosan Rómát tartották. De mivel Pál remélt szabadonbocsátása után hamarosan látogatását jelenti be a gyülekezetnél, egyes magyarázók Cézareára gondolnak, sokan pedig azt fontolgatják, vajon nem egy korábbi fogságában írta-e (vö. 2Kor 6,4-4; 11,23; Róm 16,7), esetleg Efesusban (vö. 2Kor 1,8-10), hiszen tematikája igen közel áll a második Korinthusi és a Római levéléhez. Az első és a második fejezetben a saját élete nehézségeinek leküzdése és a gyülekezethez intézett baráti intelem dominál, hogy a mindennapi életben őrizték meg a közösséget a Krisztussal. A harmadik fejezetre a tévtanítókkal folytatott éles vita a jellemző, akikkel szemben Pál a saját megtérése és keresztyén élete példáján akarja megmutatni, hogy mit jelent a kegyelemből élt élet.

A 3,2-vel kezdődő váratlan újakezdés a Filippibeliekhez írt levéllel kapcsolatban is felveti azt a

kérdést, hogy benne nem két (vagy több) levelet dolgoztak-e össze. De itt is nehéz válaszolni arra a kérdésre, hogy ennek miért kellett történnie.

Az egész levélben feltűnő, hogy milyen személyes hangon beszél Pál s milyen finoman intézi intelmeit a gyülekezethez. Ebben mutatkozik meg az a különleges kapcsolat, amely közte és e között a gyülekezet között fennállt, s amelyen keresztül mi is, mint olvasók, mély bepillantást nyerhetünk az apostolok gondolkodásába és érzésvilágába.

A Kolosséiakhoz írt leved olyan gyülekezetnek szól, amelyet nem maga Pál alapított, hanem tanítványa, Epafrász (vö. 1,7; 4,12-13; Filem 23). Ezt a gyülekezetet egy sajátos „filozófia” veszélye fenyegette (2,8), amelynek középpontjában az a felfogás állt, hogy a keresztyén hívőnek a körülmetélkedéssel (2,11), bizonyos szent napok megünneplésével (2,16), egyes ételektől való tartózkodással (2,16.21) és más aszkétikus előírásokkal (2,20-23) kell alázatosan alávetnie magát az angyali hatalmaknak, amelyek még uralmat gyakorolnak e világ felett. Ezek a hatalmak e szerint a „filozó-

[51]

fia” szerint a föld és a mennyei világ között lakoznak. Aki rá akar találni a felső világban uralkodó Krisztushoz vezető útra, annak biztosítania kell e hatalmak jóakarátát.

Az apostol ellentétele így hangzik: Krisztus a maga halálával megtörte minden, az embert rabigába hajtó hatalmasság erejét s az övéit a feltámadás erejéből megújult élet szabadságába állítja (vö. 1, 15-23, 2,3; 8-10.14-15,20; 3,1-4). Ezt a levelet is börtönből írta, amelynek helyét illetően ugyanazok a megfontolások érvényesek, mint a Filippibeliekhez és a Filemonhoz írt leveleknél. Mivel ez a levél sok stilisztikai sajátosságot mutat, amelyek hiányzanak Pál többi leveléből, egyes magyarázók feltevése szerint ezt egy munkatársa (Timótheus?) írta az apostol megbízásából. Mások viszont úgy vélik, hogy ez a levél csak Pál halála után keletkezett, hogy az apostol szellemében szálljon szembe egy a páti gyülekezeteket fenyegető új kihívással. De a 4,7-18-ban olvasható pontos közlések a Pál utáni időszakban való keletkezés ellen szólnak.

A Thesszalónikabeliekhez írt első levél talán Pálnak a legelső ránk maradt levele. Röviddel a gyülekezet megalapítása után (vö. ApCsel 17,1-15) Kr.u. 50 körül írta Korinthusból. Hálaadással tekint vissza a gyülekezet létrejöttére és válaszol azokra a kérdésekre, amelyeket bizonyára Timótheus hozott el Thesszalónikában tett látogatásáról visszatérve (3,6-9). Különös nyomatókot nyer ezek között a Jézus visszajövele előtt elhunyt hívők sorsát illető kérdés. Ezek talán ki vannak zárva a vele való közösségből? Pál válasza szerint az elhunyt és az élő hívők egyaránt egyesülnek a visszatérő Krisztussal (4,13-18). Mivel azonban az ő visszajövetelének az időpontja ismeretlen, mindig éberem kell ügyelni arra, hogy a Krisztussal fenntartott kapcsolatból éljünk (5,1-11).

A Thesszalónikaiakhoz írt második levél sok egyezést mutat az elsővel, és úgy látszik, hogy nem sokkal utána íródott. Persze feltűnő, hogy a központi témát, Jézus visszajövetelének az időpontját illető kérdésre a 2,1-12-ben adott válasza más, mint az 1Thessz 5,1-11-beli. Míg akkor azt mondta, hogy az úr napja békesség közben váratlanul jön el, most azt jövendőli, hogy a Krisztus végső győzelmét antikrisztusi

[52]

félrevezetés, törvénytíprás és erőszakos uralom előzi meg. Ezért sok magyarázó úgy véli, hogy ezt a levelet Pál halála után írta valaki az első Thesszalónikai levél felhasználásával, hogy Pál saját szavaival tiltakozzék a Krisztus közeli visszavárásnak hamis elképzelésével szemben. Ez ellen szól azonban a levél eredeti voltának a 3,17-beli kifejezett hangsúlyozása, valamint az, hogy hiányzik belőle minden ellenvetés egy a thesszalónikaiaktól származó levél ellen.

Teológiailag fontos e levélben az intelem a közeli üdvözülés optimizmusától, valamint a realista utalás a Gonosz hatalmának még várható kibontakozására.

A Timótheushoz írt első és második meg a Tituszhoz írt levél összefoglaló megjelölése: pásztori levelek, mivel ezekben Pál két igen közeli munkatársának ad utasításokat a rájuk bízott gyülekezetek vezetéséhez. Az e leveleket kiváltó helyzet, az ajánlott intézkedések, meg a felhasznált teológiai fogalmak igen különböznek Pál korábbi leveleiétől, úgyhogy alig lehetséges ezeket a harmadik missziói út idejére tenni, ahogy szokták néha. Ezek a levelek vagy Pálnak az első római fogsága után egy korábban tervbe nem vett keleti útján keltek, mely esetben a második Timótheus-levelet egy második római fogság idejére kellene tenni, s a nyelvi sajátosságok egy aránylag szabadon dolgozó titkárnak (esetleg Lukácsnak) tulajdoníthatók; vagy pedig Pál lelki végrendeletének tekintendők, melyeket Pál későbbi tanítványai írtak az apostol legfontosabb munkatársainak szóló levelek formájában.

Harcolnak az úgynevezett "gnózis" (= szó szerint: "ismeret") ellen, amely a nemzetségtáblázatok és a törvény rendelkezései új értelmezésével (1Tim 1,4-11, Tit 1,10; 3,9), valamint bizonyos ételek tiltásával és a házasság elutasításával (1Tim 4,3; vö. 2,15) gyakorolt nagy hatást az emberekre. Ezek mögött az a meggyőződés állt, hogy az anyagi világ és az ember testisége a gonosz hatalmak munkája, hogy az isteni Lélek szikrája bizonyos emberekben elveszett, tehát ezt meg kell találni és fel kell éleszteni. A pásztori levelek nem bocsátkoznak tartalmi vitába ezekkel a tanokkal, hanem arra szólítanak fel, hogy a páli üzenetet-annak a gyülekezet szabályszerűen megválasztott vezetőinek való

[53]

megbízható továbbadásával-őrizzék meg, s e levelek olyan kegyesség mellett foglalnak állást, amely józanul és a világ realitásához mérten munkálkodik az emberek megmentésén (1Tim 2,1-4; Tit 2,11-14).

A Filemonhoz írt levél-lel egy Onézimosz nevű szökött rabszolga érdekében jár közbe annak gazdájánál. Onézimosz nyilván valami kárt okozott a gazdájának s az ezért járó büntetéstől félve szökött meg. Közben összeakadt Pál embereivel, kapcsolatba került az apostollal, s a vele való találkozás és együttlét keresztyénné tette. Hogy ez hol történt, azt nem tudjuk. Kolosséhoz, Onézimosz otthonához való közelsége (Kol 4,9) miatt ma a Filippibeliekhez írt levélhez hasonlóan inkább egy efezusi fogságra gondolnak, mint cézáreaira vagy rómaina. Pál arra kéri Filemont, hogy rabszolgáját Krisztusban testvéreként fogadja, majd miszsiói munkája segítőjéül bocsássa rendelkezésére.

A Zsidókhöz írt levél formája szerint nem levél, hanem inkább írásba foglalt tanító előadás, amelyhez a 13,22-25ben egy levélszerű utóiratot fűztek. Az a régi feltételezés, hogy Pál írta ezt a levelet, nyilván Timótheusnak a 13,23ban történt említésén alapul, de a Pál leveleitől való stílus és teológiai eltérések sokkal nagyobbak, semhogy ez az elképzelés tartható lenne. Amit a cím sugall, a zsidó-keresztyénekhez szóló üzenet nem található meg benne. Bár a szerző feltűnő részletességgel foglalkozik ószövetségi kijelentésekkel és hangsúlyozza, hogy a Krisztus-esemény felülmúlja az ószövetségi áldozati szertartást, közben azonban teljesen az újszövetség görög fordítását veszi alapul és soraiból sehol sem tűnik ki, hogy címezteit a törvény érvényességének a kérdése érdekelte volna. Inkább úgy látszik, hogy azok általában olyan keresztyének voltak, akiket az a veszély fenyegetett, hogy várakozásukban és hűségükben meglanyhulnak (10,19-39). Jézus összehasonlíthatatlanul magasabb rangjának, mint Fiúnak és Főpapnak, a hangsúlyozása, valamint megváltói cselekedete nagyságának a kiemelése fel akar bátorítani az üdvösséghez való ragaszkodásra, még ha annak teljességére egyelőre várni kell is. Ezt a bátorítást szolgálja a hit ószövetségi hőseire való hivatkozás (11. fejezet), de az az intelem is, hogy az üdvösségünket nem

[54]

szabad könnyelműen elkövetett bűnnel kockára tenni (6,4-8; 10,20-29). Ha a második bűnbánatnak

ezt az elvetését nem tartjuk abszolút törvénynek, hanem csak nagyon komoly intelemnek a fenyegető veszélytől, akkor ez nem mondhat ellent az Isten bűnbocsánata mindent legyőző erejéről szóló evangéliumnak. Azzal, hogy Jézus szenvedésének útját azonosítja a mennyei Főpap áldozatával, amelyre az ószövetségi áldozati szertartás csak előképszerűen utalhatott, a Zsidókhoz írt levél magának a kereszt teológiájának is egészen új dimenzióját mutatja meg: Isten Fia a halálba menetelével magára vette az emberi gyöngeséget s ezért átérezheti az emberek nyomorúságát (2,17; 4,14-5,10). Amennyiben ő ezt az utat egészen a keserű végig járta végig, halálával lehetővé tette a bűnösöknek az Atyához való járulást (9,23-28).

Ezt a levelet az első évszázad utolsó negyedében írhatta egy ismeretlen, írásban jártas hívő (némelyek Apollósra gondolnak).

2. A katolikus levelek

Ennek a hét levélből álló gyűjteménynek a nevét már megmagyaráztuk (lásd fentebb az A szakasz első bekezdését). Ezek nem bizonyos gyülekezetekhez vagy személyekhez szólnak, hanem az egyetemes (görögül: katholicosz) egyházhoz. Ez a gyűjtemény a páli levelekkel ellentétben a kánon története folyamán aránylag későn állt össze és zárult le, amiben nyilván a hetes számnak is jelentős szerepet kellett játszania.

Jakab levelé-nek szerzője úgy nevezi meg magát, mint „Istennek és az úr Jézus Krisztusnak szolgálója” (1,1). Személyét legtöbbször az úr testvérével, Jakabbal azonosítják, bár a levél maga ehhez semmilyen további támpontot nem kínál. A „szórványban élő tizenkét törzsnek” címzi írását, amin nem csupán a zsidó-keresztényeket érti, hanem az egész kereszténységet, mint Isten új népét, amely szétszórva él a pogányok között.

A „levél” tulajdonképpen tanító irat (hiányzik belőle a levél záró része), amely laza egymásutánban köti az olvasó

[55]

lelkére a keresztény magatartás alapelveit. Elegáns görög nyelven van írva, ez is kétséget támaszthat Jakab szerzősége felől. Másrészt viszont számos olyan intelem található benne, amelyek közel állnak a Jézus-hagyományhoz, különösen a Hegyi Beszédhez (pl. az 5.12). Jellemző ebből a szempontból a szegények felé fordulása és a gazdagság veszélyeire való figyelmeztetés is (2,1-13; 4,13-17). A gyakorlati következmények nélküli hit elleni hadakozása (2,14-26) is ebbe az irányba mutat. Persze igazságtalanság lenne Pál megigazulástanának a cáfolatát látni benne, gondoljunk csak a Gal 5,6-ra. Feltehető, hogy Jakab a kiélezett paulinizmus ellen fordult, amely hamisan értelmezte Pált. Ezt az iratot tehát vagy Jakab életének vége felé az ő megbízásából állították össze (Jakabot valószínűleg Kr.u. 62-ben kövezték meg), vagy a század utolsó negyedében írták olyanok, akik Jakabban látták a legmegfelelőbb személyt a zsidókeresztény etika örökségének képviselőjére a rajongó paulinizmussal szemben. Bár megmarad a feszültség a „cselekedetekből való megigazulás” (2,24) általa képviselt tétele és Pál megigazulástana között, az ő józan, realista üzenete a cselekvő kereszténységre intő bibliai tanítás fontos dokumentuma.

Péter első levele a kis-ázsiai római provinciában „szétszórtságban élő jövevények”-hez fordul (1,1). Ezeken nyilván azokat érti, akiknek, mint az ókori társadalomban idegen testként élőknek az élete és szenvedése a levél témája. Ez a társadalom általában igen türelmes volt a máshitűekkel szemben, ha azok hajlandók voltak az állami isteneknek hódolni, egyébként engedte, hogy polgárai a maguk módján legyenek boldogok. De éppen ezen a ponton kellett összeütköznie a fiatal és missziói buzgóságában lelkes kereszténységgel.

A levelet szerzője „Babilonban” írja, amin valószínűleg Róma értendő (5,13; vö. Jel 17-18). A levél írójának Péter apostolt nevezik, aki a hagyomány szerint élete utolsó éveit Rómában élte le s Néro idején ott szenvedett mártírhalált (Kr.e. 67 előtt). Feltűnő, hogy a levél alig tartalmaz személyes

nyilatkozatokat s teológiailag igen közel áll a páli levelekhez. Megfelel ennek az is, hogy a köszöntések között két

[56]

olyan személy, Szilvánusz/Szilász és Márk, is felbukkan, akik mindketten Pál kísérői voltak és érdekes módon egyaránt Jeruzsálemből származtak (vö. ApCsel 12,25; 15,22.29; Filem 24; 1Thessz 1,1). Mindnyájan egy Jeruzsálemből kiinduló és Antióchián keresztül haladó pogánymisszió képviselői. A levél tehát az eme misszió alapját képező teológiáról tenne bizonyosságot, hiszen ebben Pál is. Péter is részt vett. Mivel jó görögséggel íródott, felvetődött a kérdés, vajon Szilvánusz nem volt-e több, mint pusztán a leírója ennek a levélnek ; talán ő fogalmazta meg Péter nevében, mint az apostol önállóan dolgozó titkára. Mivel Kis-Ázsiában az első nagyobb keresztyénüldözésre csak a 90-es években került sor, több magyarázó is ilyen későre teszi e levél keletkezési idejét. De a levélben nincs szó nagyobb állami akciókról, csupán a társadalomnak ama keresztyénekre nehezedő állandó nyomásáról, akik nem akartak alkalmazkodni az általános vallási és erkölcsi szabadossághoz. A Krisztus megváltó szenvedésére való hivatkozással arra szólít fel ez a levél, hogy bátran viseljék el ezt a nyomást s szenvedésükkel tegyenek aktív bizonyosságot a társadalomban. Erre bátorítja a keresztyéneket az az élő reménység, amelyet a Jézus feltámadásáról szóló üzenet ébresztett a lelkükben (1,3; 3.15).

Péter második levele több talányt is jelcet a magyarázóknak. Bár vannak benne nyilvánvaló célzások Péter személyes élményeire (1,18-at a Mt 17,15-tel), egy sor megfigyelhető dolog teszi kérdésessé az a szerzőségét. Ez a levél stilisztikailag és teológiailag határozottan különbözik Péter első levelétől, a 2. fejezetben mintha Júdás levelét használná fel, a 3,4-ben az. apostoli kor utáni nemzedék hangját és problémáit szólaltatja meg, amelyet nyugtalanít Jézus visszajövetelének az elmaradása. A 3,15-16-ban a páli levelek egyik gyűjteményének hosszabb és már vitatott magyarázatai történetére tekint vissza. Ezért a legtöbb exegétájával Péter halála utánra, a Kr.u. I. század végére vagy a II. század elejére teszi a levél keletkezését. Itt tehát olyan keresztyén „végrendelet-irodalom”-mal van dolgunk, amelyben-akárcsak a hasonló zsidó iratokban-utólag fogalmazzák meg a „hit pátriarchái” egyikének a szellemi

[57]

hagyatékát (vö. 1,5). Ezzel a Timótheushoz írt második levélhez hasonlít s ezért hangsúlyozza – miként a pásztori levelek is – az apostoli hagyományok megőrzését (vö. 1,19-21).

János első leveléből is hiányzik a levél feladójának és címzetteinek a közlése, ez tehát inkább általános tanító irat. Kezdetre János evangéliumának az elejéhez kapcsolódik: a Jézus Krisztusban isteni ajándékul kapott és isteni erővel élt élet látható és tapintható kijelentéséről tesz ez is bizonyosságot, majd pedig egy sor olyan kérdéssel foglalkozik, amelyek nyilván vita tárgyai voltak. Hogyan viszonyuljunk realiztikusan a bűn erejéhez (I-3. fejezet)? Hogyan valljuk meg, hogy Jézus Krisztus, mint Isten Fia, valóban emberré lett (4,1-6)? Végül, milyen viszony van az Isten iránti szeretet és a felebaráti szeretet között (3,11-18; 4,7-20)?

Ezek háttérben nyilván heves viták és szakadások zajlottak le a jánosi gyülekezetekben. A vita magva az egyik csoportnak az az állítása, hogy Isten Fia csak látszólag vett fel emberi alakot. Ezt a krisztológiai elképzelést később „dokestistá”-nak nevezték (görögül: dokein = látszani). De ennek az állításnak nemcsak a tartalma volt gyülekezetromboló, hanem az a mód is, ahogy előhozakodtak vele. Ezért ez a levél nemcsak a „testté lett” Jézus Krisztus megvallását nevezi a lelkek megítélése mértékének (4,2-3), hanem a felebaráti szeretetet is az Isten iránti szeretet ismertető jegyének tartja (4,20-21).

János második és harmadik levelé-ben a feladó „presbiter”-nek, azaz „vén”-nek nevezi magát. Talán ez is utalás arra, hogy János evangéliumát és János leveleit nem az apostol, hanem Jézusnak

egy ugyanilyen nevű másik tanítványa írta. A címzettek: a 2. levélben „a kiválasztott úrnő és gyermekei” (talán az egyik gyülekezet, vö. 13. vers); a 3. levélben egy különben ismeretlen Gájusz. Ezek a levelek nagyon tömören foglalkoznak a jánosi kör vitáinak egy-egy problémájával s valószínűleg a Kr.u. I. század vége felé íródtak.

Júdás levele rövid, de igen polemikus hangon óv a hamis tanítóktól. A részben a Páléihoz nagyon is hasonló feddésekből nem-derül ki világosan e tanok mibenléte, de valószí-

[58]

nüleg a már jelentkező gnózisra kell gondolnunk. A gnózis intellektuális ereje, úgy látszik, rendkívül veszélyes volt a hívőkre és nagyon nagy hatást gyakorolt. Ez magyarázza meg a levél agresszív hangját, mivel még nem (vagy már nem) érveléssel akar hatni. Sajátos benne az ószövetségen kívüli zsidó hagyomány felhasználása (9. és 14. vers). A kutatók között sok vita folyik arról, hogy valóban Jézus testvére volt-e a szerző, ahogy az 1. vers óvatosan jelzi (vö. Jak 1,1). A levél az 1. század 80 éveiben íródhatott.

III. Jelenések könyve

Az újszövetség egyetlen prófétai könyve az úgynevezett János Jelenései”, amely önmagát „Jézus Krisztus Kinyilatkoztatása”-nak nevezi, melyet az Úr egy angyalon keresztül adott „szolgájának, Jánosnak” (1,1-2). Formája szerint ez is levél az ázsiai római provincia hét gyülekezetéhez (vö. 1,4; 22,21). A prófétai elem legvilágosabban az eme gyülekezetekhez küldött hét levélben mutatkozik meg (2-3. fejezet), amelyekből ezek Uruk ítéletét hallhatják meg. A könyv főrészében (6,1-22,5) az utolsó idők történetére vetett kitekintést kapunk, amelyet a Jelenések görög címe „Apokalüszisz”) nyomán apokaliptikusnak neveztek s amelynek az Ószövetségben főként a Dán 7-12-ben van az elődje. A szorongatott gyülekezetek megláthatják, hogy a sok-sok katasztrófa és a Gonosz látszólag teljes diadala ellenére is a kormányzás Isten kezében van s Ó Krisztusa által hamarosan kivívja a győzelmet és megteremti az uralmát (22,10).

E felismerés kulcsa a látóknak az 5. fejezetbeli ama látomása, hogy „a Bárány, akit megöltek”, azaz a keresztre feszített Krisztus teljhatalmat kap a kiüttalan helyzet megfordítására és a történelemnek a céljához juttatására. A hét pecsétről, a hét pohárról és a hét trombitaszóról adott három látomásciklusban egyre fokozódó képekkel vázolja a könyv azokat a katasztrófákat, amelyeken át kell mennie a világtörténelemnek s vele együtt a Jézus gyülekezetének is (6-11; 15-19. fejezet). S itt az események ismétlődése arra vall, hogy ezekben nem időbeli egymásutánról van szó,

[59]

hanem az utolsó idők történetének egyre inkább a lényegre irányuló szemléletéről. A gyülekezet számára ez a próbatétel, az elpártolás és a vértanúság története, különösen az istenellenes hatalommal való szembesülésben (13. és 17. fejezet). De azt is megmutatják e látomások a gyülekezetnek, hogy hogyan őrzi meg őt Isten (7.; 12. és 14. fejezet). S ami a legfontosabb, láthatóvá válik végül Isten új és zavartalan közössége az övéivel, amelyben megszűnik minden fájdalom és szenvedés (21. fejezet). A 13. és 17. fejezetben az egyre inkább kiéleződő vita egy önmagát istenítő államhatalom totalitáriánus igényeivel azt sejteti, hogy ez a könyv a 90-es években keletkezhetett, amikor Domitianus császár idején állami kényszerítő intézkedésekkel támogatták Kis-Ázsiában a császárkultuszt. A szerző csupán Jánosnak nevezi magát s a könyv írása idején Patmosz szigetén van száműzetésben (1.9). Tekintélye a kis-ázsiai gyülekezetekben nem szorul további legitímálásra. Nyelve, stílusa és teológiai fogalomkészlete erősen eltér a többi jánosi iratétól. Itt talán a Zebedeusfi János hangját halljuk, ha valóban oly sokáig élt Efezusban, mint ahogy az ógyházi hagyomány tartja. Valószínűbb azonban, hogy itt egy különben ismeretlen öskeresztyén próféta szól hozzánk (vö. a 12 apostol nevének említését a 21,14-ben). A szerző

személye egyébként teljesen háttérbe szorul Jézus Krisztus mögött, aki maga akar szólni a gyülekezetekhez a szerzőn keresztül.

Utószó

Az újszövetségi könyvekről és keletkezésükről adott eme rövid áttekintés sok mindent megmutatott, ami segítséget nyújthat ez írások megértéséhez. Aki tudja, hogy egy-egy levél milyen helyzetben keletkezett, vagy milyen olvasóközönségre tekintett egy-egy evangélium, az könnyebben megértheti egyes kijelentéseit. A fejtegetésekben egy és más első pillantásra talán idegennek, vagy éppen botránkoztatónak hat. De mögötte nem a minden áron való kritika szándéka áll. A konkrét bibliai szövegen tett megfigyelések a hagyományos felfogás újraátgondolására készítetnek. Ez elől a

[60]

kihívás elől nem térhetünk ki. Éppen a szokatlan perspektíva juttathat új felismeréshez, az írás Igéjében megszólaló Isten beszédének új meghallására. S ennek tekintélye vagy érvényessége nem attól függ, hogy ki tekinthető egy-egy bibliai könyv szerzőjének, az sokkal inkább a Jézus Krisztusról való bizonyágtételén alapul.

[61]

Fordította Fükő Dezső

ISBN 963 300 550 7

© Deutsche Bibelgesellschaft, 1988. A magyar változat a Német Bibliatársulat engedélyével készült. © Magyar Bibliatársulat, 1993.

Felelős kiadó: Tarr Kálmán

Minden jog fenntartva.

Egyetemi Nyomda-93.2599 Budapest, 1993 Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató